



**SILVA**

# Online cultuurhistorisch tijdschrift over 's-Hertogenbosch

Jaargang 7 | Nummer 1 | Mei 2026

Uitgave van Erfgoed 's-Hertogenbosch



# In dit nummer

3

## Het viskopersgilde van 's-Hertogenbosch

Handel in haring en graan in de gouden vijftiende eeuw

17

## Een fatale vergissing treft de Abeelenstraat

Hoe een kleine fout dodelijke gevolgen had

## Colofon

SILVA is het online wetenschappelijke tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, afdeling van gemeente 's-Hertogenbosch. De naam Silva is ontleend aan de Latijnse naam van de stad: Silva Ducis, 'bos van de hertog'.

Silva verschijnt drie keer per jaar. Het blad wordt digitaal gepubliceerd op: [erfgoed-shertogenbosch.nl/silva](http://erfgoed-shertogenbosch.nl/silva)

Neem voor meer informatie contact op via [erfgoed@s-hertogenbosch.nl](mailto:erfgoed@s-hertogenbosch.nl)

Redactie:  
Dennis Dekker, Joris van Dieren-donck (eindredacteur), Hildo van Engen (hoofdredacteur), Ronald van Genabeek, Ronald Claudemans en Dick van de Vrie (beeldredacteur).

Vormgeving: Rob Duterloo

Cover: Detail gezicht op 's-Hertogenbosch en de Dommel met veerhuis Het Vaantje (Vissersbril) bij Haanwijk. Gouache uit 1865 van Henri Knip (1819-1905).  
Bron: Het Noordbrabants Museum, objectnr. 08086.

e-ISSN 2666-9951

## Voorwoord

Bosschenaren kunnen op de Markt vrijwel dagelijks bij meerdere kramen een visje halen. Dat heeft een lange geschiedenis. In de eerste bijdrage aan deze aflevering vraagt Hein Elemans aandacht voor het viskopersgilde. Sinds de middeleeuwen verenigden de vishandelaren zich in dit gilde, dat groot werd door de vangst van en handel in haring afkomstig van de Oostzee en de Noordzee. De grote economische betekenis van het viskopersgilde weerspiegelt zich in de eigen kapel in de Sint-Jan, waar nog altijd muurschilderingen met afbeeldingen van vissen zichtbaar zijn.

Ook het tweede artikel in dit nummer van *Silva* werpt nieuw licht op het verleden van onze stad. Mike van Venrooij presenteert een minutieuze reconstructie van de aanleiding voor een van de grootste tragedies in 's-Hertogenbosch tijdens de Tweede Wereldoorlog: het vergisbombardement op de Abeelenstraat. Bij deze ramp kwamen op 22 oktober 1944 dertig burgers om het leven. Aan de hand van oorlogsarchieven in binnen- en buitenland laat Van Venrooij zien dat de ramp is toe te schrijven aan de onnauwkeurige informatie die een Duitse deserteur enkele dagen eerder verstrekke, in combinatie met slechte weersomstandigheden tijdens de Britse luchtaanval.

Kortom, deze editie van *Silva* onderstreept maar weer eens dat er over het verleden van 's-Hertogenbosch nog veel te ontdekken valt. De redactie wenst u boeiende momenten met deze aflevering!

# Het viskopersgilde van 's-Hertogenbosch

## Handel in haring en graan in de gouden vijftiende eeuw

Hein Elemans

's-Hertogenbosch dankte zijn bloei in de vijftiende en zestiende eeuw niet alleen aan de vele ambachten die er werden uitgeoefend, maar ook aan de internationale handel. Viskopers speelden daarin een belangrijke rol.

De handel in vis, met name haring, en de verwerking in rokerijen waren economisch van groot belang. De viskopers waren verenigd in het viskopersgilde, waarover relatief weinig bekend is. In de hoogtijdagen telde het gilde zeventig leden; later daalde dit aantal tot twaalf. In 1809 werd het gilde voor het laatst vermeld als corporatie. Dit artikel behandelt het viskopersgilde en zijn betekenis voor de handel in haring en andere producten.

In 1478 maken de welgestelde Bossche burger Martinus van Elmpt en zijn vrouw Ida Roetert hun testament op. Daarin bepalen zij dat in hun oude hoeve Nemerhorst in Esch een oudemannenhuis moet worden gesticht voor zes oude mannen uit beide families. Het gasthuis, met aanzienlijke bezittingen, heeft ruim 500 jaar bestaan, tot het in 1953 is opgegaan in het gemeentelijk bejaardenhuis. Martinus was deken van het Bossche viskopersgilde, oorspronkelijk afkomstig uit een Liempdse familie van boeren en aalvissers. In eerste instantie viste en handelde hij in aal, net als zijn vader Henrick. Aal werd in de Meierij in grote aantallen gevangen met aalruiven in watermolens en visgeweren in beken.<sup>1</sup>

De jaarlijkse hoeveelheid in de Meierij gevangen paling werd in de vijftiende eeuw geschat op 200.000 kilogram per jaar en behoorde tot de dikste en vetste van het land.<sup>2</sup> Tot in de achttiende eeuw vond er export plaats van zowel levende als gerookte aal naar Keulen, Brussel en Londen. De vangst en handel in aal leverde aanzienlijke inkomsten op en maakte het voor de vissers mogelijk op te klimmen op de sociale ladder. De vader van Martinus, Henrick, had in het midden van de vijftiende eeuw ook al panden in 's-Hertogenbosch.<sup>3</sup> In 1460 kocht Martinus de hoeve Nemerhorst in Esch, met bijbehorende visrechten op de Essche Stroom (destijds de Dieze). Mogelijk hield hij zich ook daar bezig met de aalhandel, in het naastgelegen 'Vischhuis'. Hij kocht zijn hertogcijnzen af en verwierf veel gronden en andere eigendommen in de regio.



Afbeelding 1. Een vis- of aalgeweer in de rivier Upper Thames nabij Goring. Schilderij door William James Müller (1812-1845). Olieverf op doek, geschilderd ca.1840-1845. Bron: Bristol Museums, object nr. K149.

1 Visgeweren, elders ook wel aalstallen of hiltewerren genoemd, waren in heel Europa gebruikte installaties om schieraal te vangen. In Nederland zijn deze al in de achttiende eeuw verdwenen. De enige bekende tekening is van Hendrik Verhees, die visgeweren tekende in de Aa bij Gemert.

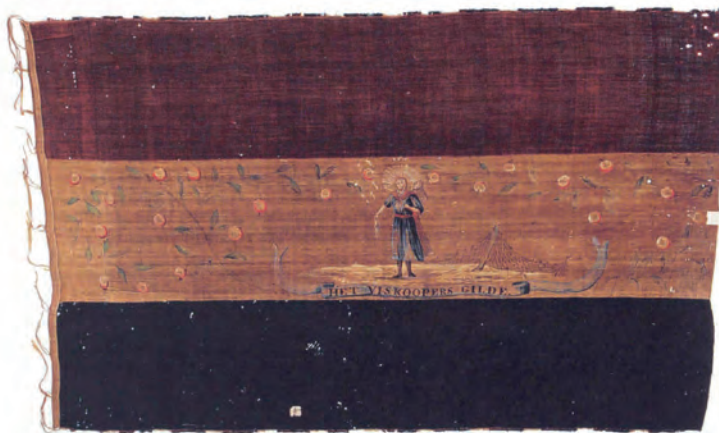
2 Elemans 2023.

3 Hooge Steenweg: Henrick Peter Oerleman, Aert Luijkens, schoenmaker, Gerit Vale die Haemeker en Henrick van Elmpt, visser, verklaren en beloven ten behoeve van de stad, dat een straat, aangelegd ongeveer in het midden van hun pas gekochte erven in de Orthenstraat tussen Corstiaen Keers en Gerit Vale en andere, ter ene en Jan Ketheler en Herman Hoefsleger en andere ter andere zijde van de Orthenstraat tot die Kerstraat altijd zal blijven dienen voor het algemeen gebruik en nut der stad. NL-HtSA, 0014, inv.nr. 1212, f. 291.



## Het viskopersgilde

Door de handel in paling konden families zoals de Van Elmpts rijkdom vergaren. Nadat ze zich in 's-Hertogenbosch hadden gevestigd, bleven ze actief in de vishandel. Daarbij richtten ze zich vooral op zeevis, waarvan haring de belangrijkste was. De vishandelaren waren verenigd in het viskopersgilde, met Martinus van Elmpt als deken. Dit gilde was in de middeleeuwen van grote economische betekenis voor de stad. Vele gildebroeders hielden zich bezig met de groot- en doorvoerhandel in haring. Aanvankelijk vooral in vers gezouten haring, maar na 1525 ook in gedroogde en gerookte vorm. 's-Hertogenbosch was een schakel in het haringvervoer naar Keulen. Bovendien voorzag de stad ook de Meierij en het Land van Luik van bewerkte haring. Er is uit de Bossche stads- en kerkarchieven vrij weinig bekend over het viskopersgilde. De eerste vermelding dateert uit 1327, maar het gilde was waarschijnlijk al ouder.<sup>4</sup> De oudste vermeldingen betreffen een vissersgilde; pas later wordt het een viskopersgilde genoemd. De patroonheilige was Sint-Petrus. In 1525 werden ook de 'gedroogde visverkopers' als gescheiden beroepsgroep hieraan toegevoegd. Van het gilde is een prachtige muurschildering bewaard gebleven in de Sint-Jan, enkele gildekeuren, een gildevlag en een sleutel van de stadscamme.



*Afbeelding 2. Gezicht op 's-Hertogenbosch en de Dommel met veerhuis Het Vaantje (Vissersbril) bij Haanwijk. Gouache uit 1865 van Henri Knip (1819-1905). Bron: Het Noordbrabants Museum, objectnr. 08086.*

*Afbeelding 3. De vlag van het Bossche viskopersgilde, achttiende eeuw. In de middelste van de drie horizontale banen is de apostel Petrus afgebeeld: op de rode tailleband staat 'ST PETRUS'. In de rechterhand heeft hij waarschijnlijk een vis, links tegen zijn schouder houdt hij een schepnet en achter hem hangt een visnet op twee stokken. Links en rechts slingeren zich oranjetakken. Onderaan een banderol met de tekst 'HET VISKOOPERS GILDE'. Beschildeerde wollen doek, 191 x 309 cm. Bron: Het Noordbrabants Museum, objectnummer 06911. Foto: Ton van der Vorst.*

<sup>4</sup> Essink 1964.

Het Rijksmuseum heeft een koperen 'sluitingstaaf' (sleutellabel) van de stadscommie uit 1611 in bezit, eigendom van de dekens van het Bossche visverkopersgilde.<sup>5</sup> In dit soort archiefkisten werden de meest waardevolle stadsdocumenten bewaard, beschermd tegen brand en diefstal.<sup>6</sup> Deze waren beveiligd met meerdere geheime sloten.<sup>7</sup> Voor het openen waren vier sleutels nodig, die in bezit waren van schepenen, gezworenen, raadslieden en de dekens van de ambachten.<sup>8</sup>

Het viskopersgilde was een van de vele ambachtsgilden in de stad. Deze waren van zodanig groot belang voor de stad dat de dekens van de gilden vanaf de veertiende eeuw een belangrijke rol kregen in het stadsbestuur. Zo ontstond langzamerhand een nieuwe elite van dekens en keurmeesters van de gilden. Hun positie leverde ook vaste inkomsten op. Bij de viskopers ontvingen de keurmeesters in 1489 voor het keuren van een last haring twee oude boddragers (twee zilveren guldens), die evenredig werden betaald door koper én verkoper. De baantjes werden dus zeer begeerd en daarom verdeeld binnen families.<sup>9</sup> Maar vanwege het belang voor de voedselvoorziening van de stad was de benoeming van dekens en keurmeesters bij de viskopers, evenals bij de bakkers, via erfelijkheid verboden. Voor de viskopers had dit ook te maken met het belang van de internationale vishandel voor de stad.

De positie van de viskopers week ook nog op andere punten af van die van de andere ambachten. Voor de meeste ambachtsslieden was het namelijk niet toegestaan om meer dan één vennoot en/of meer dan vijf knechten of leerlingen te hebben. De viskopers waren de enige erkende groothandelaren in de stad. Het was hun toegestaan om tijdelijk vennootschappen te vormen, 'zamencoep van herinc ende buckinc', om op internationale markten te kunnen concurreren. In de gildekeur van 1489 staat: 'dat sy buiten omme koopmanschappen van herinck off boeking toegen, dat sy dan daeraen sooveele vennoten, gesellen off gesellinnen, sullen mogen hebben als het hun gelieft'.<sup>10</sup> Zij moesten over grote bedragen beschikken om te kunnen concurreren met de Hanzesteden en de Hollandse steden die sterk in opkomst waren. In een briefwisseling met Keulen wordt één handelstransactie genoemd van 49 last haring. Zij moesten voor de coöperatieve samenwerking wel extra belasting betalen.

### De kapel van het viskopersgilde

De gilden in de stad ontstonden uit religieuze broederschappen van lieden met hetzelfde beroep. Ze vormden de basis van de vele processies die jaarlijks in de stad plaatsvonden. In vastgestelde orde schreden de smeden met hun gildevlag en patroonheilige, gevolgd door de molenaars, bakkers, korenkopers, viskopers, slaggers, schoenmakersgezellen, kramers, de weders, de wevers, de vollers, de zadelmakers en de snijders. Het viskopersgilde behoorde tot de vijf rijkste gilden van de stad en daarbij hoorde ook een groot gildealtaar. Op het hoogtepunt (begin zestiende eeuw) bevonden zich 48 altaren in de kathedraal, waarvan de helft in beheer was bij de ambachten. Gildealtaren vormden tot 1629 een belangrijk onderdeel van het kerkelijk leven in de Sint-Jan. De viskopers onderhielden de middelste en grootste van de straalkapellen in de Sint-Jan. Over dit altaar, toegewijd



Afbeelding 4. Koperen plaatje van de sleutel van de dekens van het Bossche visverkopersgilde. Links voorzijde met het opschrift 'DER DEECKENEN VANDE VISCOPERS SLOTELEN VAN DER STADTSCOMME'. Rechts keerzijde met de boschboom (het merkteken van de stad 's-Hertogenbosch) en het jaartal 1611. Bron: Rijksmuseum Amsterdam, NG-VG-7-433.

<sup>5</sup> Cox 2012.

<sup>6</sup> Van de Laar 1980.

<sup>7</sup> Het oude woord stadtscommie komt voor in de archieven van diverse Brabantse steden en dorpen, waaronder Helmond, Strijp, Bergeijk en Oisterwijk. De archiefkisten stonden in kerken en kloosters, omdat dit stenen gebouwen waren die beter bestand waren tegen brand. De met ijzer of lood beslagen houten kisten werden in de achttiende eeuw vervangen door archiefkasten in gemeentehuizen (Verdam 1911).

<sup>8</sup> Van Syngel 2008.

<sup>9</sup> Een last haring bedroeg in de vijftiende eeuw circa 1000 kilogram; in de zeventiende eeuw nam dit gewicht toe.

<sup>10</sup> Essink 1964.

aan Sint-Petrus en Sint-Paulus, werd voor het eerst geschreven in 1343. Dit moet dan een altaar zijn geweest in de oude romaanse kerk, aangezien de straalkapellen in de nieuwe kerk pas na 1385 werden voltooid.<sup>11</sup> Het is niet duidelijk of de middelste straalkapel al vanaf het begin in gebruik was bij het viskopersgilde. Begin vijftiende eeuw stond op het altaar een beeld van Petrus met een roodgouden mantel. Er waren 'gescreynwerckte sitten' aan de muur; de plebaan las hier in de zestiende eeuw de heilige mis voor en diende er de sacramenten toe. Ook stond er de gemeentelijke geldkist waarin parochianen 'gewetensgeld' konden doneren ter boetedoening voor onbetaalde schulden. Deze kapel is nu bekend onder de naam Annakapel.



*Afbeelding 5. Muurschilderingen in de huidige Anna-kapel. De drie figuren links (afgebeeld op de noordwand van de kapel) zijn de apostelen Simon, Jacobus de Meerdere en Philippus. Eronder de wapens van de families Dicbier en Vladeracken. De drie figuren rechts (op de zuidwand afgebeeld) zijn de apostelen Paulus, Johannes en Andreas. Daaronder de prediking van Paulus, Johannes in een vat met kokende olie en de roeping van Andreas. Aan beide zijden bovenaan afbeeldingen van vissen met banderollen. De schilderijen zijn aan het eind van de negentiende eeuw deels gerestaureerd en aangevuld. Foto auteur.*

De oude Sint-Jan was rijk versierd met muurschilderingen. Al voor 1629, toen de gereformeerde periode begon, werd binnen de Rooms-Katholieke Kerk besloten de polychrome muurschilderingen wit te pleisteren. Als gevolg daarvan verdwenen de meeste van deze schilderijen onder een dikke laag pleisterwerk. Dit besluit tot wit pleisteren van de vele polychrome schilderijen werd al in 1614 genomen. Pas in 1888 werd bij de restauratie van de kerk de verwijdering van de kalk- en verflagen weer ter hand genomen, waarbij in 1896 de muurschilderingen in de viskoperskapel werden herontdekt. Tegelijk met de gewelfschilderingen werden deze hersteld door de Antwerpse schilder J. Anthony.

De prachtige muurschilderingen in de huidige Annakapel zijn een fraai overblijfsel van de gildegeschiedenis van de viskopers in de Sint-Jan. De afbeelding met zes apostelen en drie grafschriften van de families Dicbier en Vladeracken dateert uit het begin van de vijftiende eeuw. De zes vissen zijn niet erg nauwkeurig gerestaureerd, maar tonen een haring (met een kroontje) en waarschijnlijk een baars, een brasem, een zalm, een makreel en een karper. Over deze 'haringkoning' later meer.

De twee op de muurschilderingen getoonde familiewapens zijn die van de rijkste handelaren van de stad. Hoewel dit niet is aangetoond, waren deze families gezien hun donaties aan de viskoperskapel waarschijnlijk lid van het gilde of betrokken bij de Oostzeehandel. Van de 'Dicbieringen' wordt aangenomen dat ze zijn voortgekomen uit de klasse van stedelijke burgers (bierbrouwers).

<sup>11</sup> Glaudemans 2017, 94-97.

Hun wapenschild bestond uit een afbeelding met drie 'stuiken', met wilgentenen gevlochten manden die gebruikt werden als zeef bij de bierbereiding. De familienaam Dicbier, de gangbare term voor de beste kwaliteit hoogstend middeleeuws bier, is aan de bierbereiding ontleend. De familie Vladeracken is een oud adellijk geslacht, afkomstig uit Vladeracken bij Someren. Ook dit was een zeer vermogende familie. Ze voerden een wapen met drie rode vierbladen en later drie rode molensijzers. Deze familiewapens zijn prominent aanwezig op de schilderijen.



Afbeelding 6. Adriaen Coenen tekende in zijn 'Visboeck' uit 1579 honderden afbeeldingen van vissen en andere waterdieren en beschreef de bijbehorende vangstmethoden in de 16e eeuw. Dit is zijn weergave van de haringkoning. Bron: Koninklijke Bibliotheek, Visboeck KB 78 E 54, folio 025r.

### De haringkoning

Een van de visafbeeldingen op de muurschildering in de viskoperskapel laat een haring zien met een kroontje. Deze haringkoning komt ook voor op twee grafzerken in de Sint-Jan,<sup>12</sup> namelijk die van Lenaert Herincx (1558) en Jan Backers (1651).<sup>13</sup> De haringkoning werd gezien als een mythologische verschijning, waarbij de algemene overtuiging was dat deze vis als aanvoerder fungeerde van een grote school haring. Haringvissers vingen gemiddeld één haringkoning op de circa 100.000 haringen. Het vangen van een haringkoning was een gezegende voorbode voor goede vangsten.<sup>14</sup> Een weinig bekend feit is dat de haringkoning helemaal geen haring was, maar een mul of rode poon. De haringkoning werd in 1574 voor het eerst beschreven door Adriaen Coenen in zijn *Vischboeck*.<sup>15</sup> Hij geeft een tekening en een beschrijving van 'dat faetsoen vanden kooninck van den harinc'.<sup>16</sup> Coenen was een groothandelaar uit Scheveningen. Hij haalde zijn kennis uit zwerftochten langs de zee, vreemde bijvangst die vissers hem lieten zien en verhalen die hij hoorde van zeelieden.



Afbeelding 7. Een veertiende-eeuws insigne van een gekroonde vis. Dit voorwerp is gevonden in het middeleeuwse stadsafval bij het archeologisch onderzoek voor de aanleg van winkelcentrum Arena in 's-Hertogenbosch. Tin-lood-legering, circa 3 x 5 cm. Bron: Collectie familie Van Beuningen inv. nr. 3726, [database.kunera.nl/objectnr.06984](https://database.kunera.nl/objectnr.06984).

### De viskopers en de Oostzeehandel

De viskopers speelden een belangrijke rol in de internationale handel van de stad. Deze handel was één van de factoren die een belangrijke rol speelden bij het ontstaan van de stad omdat het Hertogdom daarmee aangesloten werd op de noordelijke handelsroutes. 's-Hertogenbosch was niet altijd de meest noordelijke handelshaven

12 Zie website 'De grafzerken van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch' (geraadpleegd 20 april 2026).

13 De familie Herincx stamt af van de Heren van Heusden en Heesbeen en behoorde eeuwenlang tot de rijke patriciërs van 's-Hertogenbosch. Jan Backers was koopman aan de Brede Haven.

14 Bennema 2010.

15 Coenen 1579.

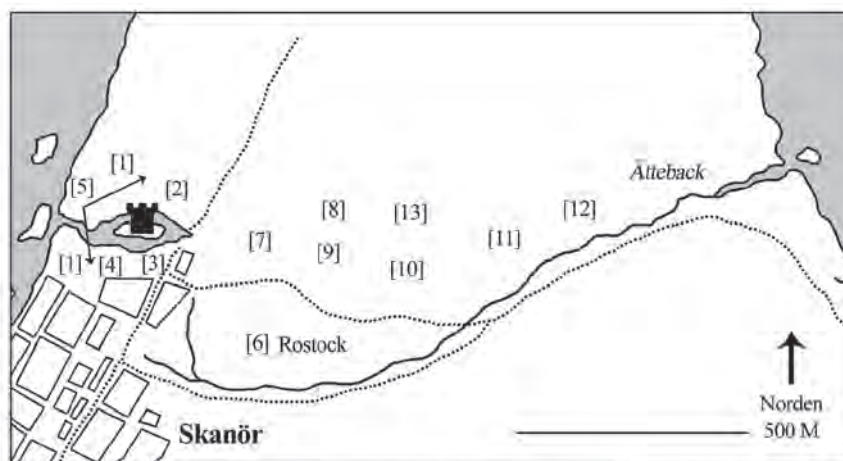
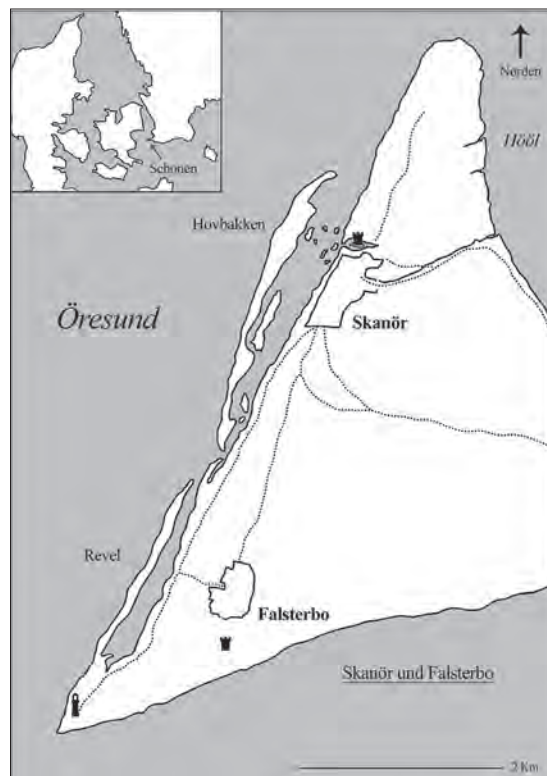
16 De oude middeleeuwse betekenis van het woord fatsoen is 'uiterlijke vorm'.

van het hertogdom Brabant. In 1195 werd ook Tiel vermeld als Brabants bezit, bijna gelijktijdig met de stichting van 's-Hertogenbosch. Al in de negende eeuw was Tiel een belangrijke toegangshaven voor goederen afkomstig uit Noord-Europa en Engeland. In 1204 verleende koning Filips van Zwaben aan de inwoners van zowel 's-Hertogenbosch als Tiel vrijdom van tol in het hele Duitse rijk. In 1339 doet Jan III, hertog van Brabant, afstand van Tiel in ruil voor het Land van Heusden. De rol van Tiel als handelsplaats was vanwege de vele oorlogen tussen Brabant en Gelre al grotendeels overgenomen door opkomende steden als Antwerpen, 's-Hertogenbosch en Dordrecht. Voor Brabant werd 's-Hertogenbosch nu extra belangrijk.

Tot de vijftiende eeuw verliep de handel van en naar de Oostzee nog vooral met kleine schepen via rivier- en kustvaart, waardoor de stad voor bijna alle schepen goed bereikbaar was. Een van de gebieden waarmee handel werd gedreven, was het Oostzeegebied. In 1363 verleent koning Waldemar III van Denemarken handelsrechten aan de inwoners van 's-Hertogenbosch. Zij mochten een vitte (factorij) oprichten in het Zweedse Schonen (tegenwoordig het schiereiland Skånör), waar zich destijds het Europese centrum van de haringhandel bevond.<sup>17</sup> Daarvoor dreven de Bosschenaren in Schonen al handel onder de jurisdictie van de stad Kampen. Die stad had al vanaf 1307 een vitte op Schonen, gelijktijdig met de Gelderse steden Doesburg, Harderwijk, Nijmegen en Zutphen. 's-Hertogenbosch kreeg dezelfde economische en juridische voorrechten als Kampen en werd een belangrijke concurrent van de Hanzesteden die van oudsher de handel op de Oostzee domineerden. Kampen was op dat moment zelf nog geen lid van de Hanze. De Hollandse en Zeeuwse steden volgden pas vijftig jaar later dan 's-Hertogenbosch.

Rond 1400 werd op de markt in Schonen jaarlijks meer dan 200.000 ton haring verkocht, grotendeels bestemd voor Noord- en West-Europa. De handelaren kregen per moederstad stukken grond toegewezen achter de zeewering. Deze vitte viel niet onder de jurisdictie van de prins van Rügen, maar onder die van de moederstad. Ze kregen lage belastingen en werden vrijgesteld van religieuze feestdagen, zodat ze zeven dagen per week vis konden verwerken en handel konden drijven. Ook kregen zij bescherming bij het lossen van schepen en het vervoeren van zout, lakens en bont naar hun tenten of verblijven. Retourladingen bestonden uit haring, hout en paarden. Vanwege de nadruk op haring waren het de Bossche viskopers die zich met deze handel bezighielden.

Nederlandse en Engelse handelaren namen in Schonen een groot deel van de vroege Europese haringhandel voor hun rekening, ruim voordat zij zelf op de Noordzee haring gingen vangen. De hoeveelheid haring in de Sont (verbinding naar de Oostzee) was destijds zo groot dat men ze eenvoudig met een schepnet uit zee kon halen. Aan het einde van de veertiende eeuw verdwenen plotseling



Skånör: 1. Elburg (?) 2. Lund 3. Halmstad 4. Trelleborg 5. Den Bosch (?) 6. Rostocker Kirche 7. Zutphen 8. Zierikzee (?) 9. Kampen 10. Staveren 11. Bremen 12. Wismar 13. Den Briel, Amsterdam.

Afbeeldingen 8a en 8b. De ligging van de Bossche vitte op het Zweedse Schonen. Reconstructie door Louis Sicking. Bron: Sicking 2016, 42 (afb. 8a) en 46 (afb. 8b).

17 Sicking 2016.



Afbeelding 9. Haringvangst op de kust van Schonen volgens Coenen (1579). Bron: Koninklijke Bibliotheek, Visboek KB 78 E 54, folio 027v.

de grote scholen haring voor de Deense kust. Dit bood kansen voor de Hollandse, Zeeuwse en Vlaamse kustdorpen die zich nu zelf op de haringvangst in de Noordzee gingen toeleggen. Vooral nadat in 1386 het kaken van haring was uitgevonden, waardoor de verse vis minder snel bedierf. 's-Hertogenbosch onderhield vanaf dat moment nauwe betrekkingen met Den Briel (Brielle), dat uitgroeide tot de centrale haringmarkt van Holland. De Bossche vitte werd voor het laatst vermeld in 1442, maar de handelspositie in Schonen was in 1471 nog intact.<sup>18</sup>

Afbeelding 10. Haringvisserij op de Noordzee met lange, drijvende netten en haringbuisen (speciaal voor de haringvangst gebouwde schepen) volgens Coenen (1579). Bron: Koninklijke Bibliotheek, Visboek KB 78 E 54, folio 029r.



<sup>18</sup> Poelman 1917.

## De 'salis mercatores'

Het beroep van zoutkoper in de stad hing sterk samen met dat van de viskopers. Alle aangevoerde haring werd in de stad immers opnieuw gezouten en in tonnen of manden met stro verpakt alvorens deze verder te exporteren. Dit vroeg om de beste kwaliteit zout. In de stad werd gesproken over de 'salis mercatores'. De oudste vermelding van deze zouthandelaren in de stad dateert uit 1259.<sup>19</sup> Deze zouthandelaren moesten onder ede verklaren dat ze tussen 15 augustus en drie weken na Pasen alleen zout 'gezoden van grauwen zell en bayzout' verkochten. Deze periode liep wat achter op de vangstperiode van haring, die liep van mei tot half oktober, omdat de haring licht gezouten moest worden getransporteerd. De grauwe zell kwam uit Zierikzee en elders uit West-Brabant, waar het werd gewonnen uit de as van verbrand zout veen. Het bayzout werd geïmporteerd van de Franse westkust. Tonnen zout werden gebrandmerkt met een zwart vaantje met het woord 'zell' of een rood vaantje met 'bay' om kwaliteitscontrole mogelijk te maken. In de loop van de zestiende eeuw werd steeds meer zout gewonnen uit gradeerwerken<sup>20</sup> langs de Hollandse kust en via import uit Bonaire. Toen was de Bossche tussenhandel in haring echter al grotendeels ter ziele.

## Viskopers als graankeurmeesters

Nadat de handel in haring op Schonen was verdwenen, bleef de overige handel op de Oostzee bestaan. Bossche Schonenvaarders zochten buiten de periode van de verse haringhandel (mei tot oktober) voorheen ook al ander empoel voor hun schepen. Midden veertiende eeuw transporteerden ze graan (rogge) uit Oostzeelanden zoals Moskovië (Moskou) naar Amsterdam. In 1426 werd door Bosschenaren met Oostzeesteden gehandeld in lakens en bont. Ook bontwerkers, 'de zwartmakers van den busschen peltiers', exporteerden Persiaanse bont naar de Schonense jaarmarkten in Falsterbo en Skanor. Dat de Bossche viskopers zich ook in latere eeuwen bezighielden met de graanhandel uit de Oostzee, blijkt uit het feit dat er graankeurmeesters voortkwamen uit de gelederen van het viskopersgilde. De keurmeesters hadden geregeld ruzie met de bakkers, omdat de viskopers vanaf het begin van de zeventiende tot halverwege de achttiende eeuw ook betrokken waren bij het vaststellen van de prijs van tarwe en rogge. Een mud rogge of een malder tarwe leverden de keurmeesters tweeënhalve stuiver op.

*'Op die dag zagen twee Bossche burgers, toen zij 's morgens op de markt waren om granen te kopen, dat een zekere Johan des Menschen, viskoper en regerend keurmeester van het viskopersgilde, onder enige woordenwisseling zei dat de dekens van de bakkers wauwelaars en kwebbelaars zijn en het hun schuld is, dat het brood tot geen meerder prijs is.'*<sup>21</sup>

Een vergelijkbare situatie treft men aan in Haarlem, waar de Schonenvaarders zich profileerden als handesgilde in haring en later ook de graanimport verzorgden ten behoeve van de bierbrouwerijen. Hoewel de leden van het Haarlemse gilde der Schonenvaarders (met als patroon Sint-Olaf) zich in eerste instantie als schippers beschouwden, waren de leden van het Bossche viskopersgilde (met als patroon Sint-Petrus) in de eerste plaats vissers- en vishandelaren. In de ontwikkeling van beide gilden domineerden echter vanaf de vijftiende eeuw de handelsactiviteiten.

*Afbeelding 11. De grafsteen in de Sint-Jan van Jan Backers (1651) laat drie haringen met een kroontje zien. Het helmteken is een staande vis.*

*Bron: [De grafzerken van de Sint-Jan, nummer 246](#), foto-graaf K. Roderburg.*



19 Camps 1979.

20 Gradeerwerken zijn houten stellages waarlangs zout zee-water stroomt dat eerder met beunschepen vanaf de kust werd aangevoerd.

21 Desmense 2005.

## Schippers en viskopers

In 's-Hertogenbosch was er lange tijd geen apart schippersgilde. Het lijkt erop dat de viskopers ook een deel van die rol voor hun rekening namen. Met de keuze voor Sint-Petrus als patroonheilige zal de prioriteit echter bij de vangst en handel van vis hebben gelegen. Dat de grootschippers<sup>22</sup> in 's-Hertogenbosch geen eigen gilde hadden, kan worden verklaard door het feit dat er geen sprake was van door de stad beschermde handel. Ook zullen veel buitenlandse schepen 's-Hertogenbosch hebben bezocht. Waarschijnlijk maakten Bossche handelaars grotendeels gebruik van schippers van elders. Zo kende Venlo in de vijftiende eeuw een gilde van huurvaarders die op 's-Hertogenbosch voeren: 'die broders, dye too Boes bynnen varen'.<sup>23</sup> Daarbij werden retourvrachten met graan van de Venlose graanmarkt naar de stad gebracht. De twee beroepsgroepen, enerzijds (vis)handelaars en anderzijds schippers, bestonden gedurende lange tijd naast elkaar.

Dat er in 's-Hertogenbosch naast de viskopers mogelijk nog grootschippers of zeevaarders actief waren, blijkt uit de aanwezigheid van een Olaf-altaar in de Sint-Jan. De heilige Olaf was in heel Europa de patroon van de zeevaarders of grootschippers, in het bijzonder de eerdergenoemde Schonenvaarders en Bergenvaarders (handel in stokvis uit Noorwegen). Vele steden (onder andere Amsterdam, Maastricht, Nijmegen, Kampen, Deventer en Haarlem) hadden een gilde met Schonen- en/of Bergenvaarders die kapellen of altaren onderhielden, gewijd aan Sint-Olaf. Amsterdam heeft nu nog een imposante Olafkapel, die vooral werd gebruikt door Noorse schippers. Een dergelijk gilde was in 's-Hertogenbosch niet bekend, maar er was wel een altaar in de zuidelijke zijbeuk van de kerk. Al in 1421 werd een voorganger van dit altaar genoemd, dat begin zestiende eeuw werd verplaatst nadat de nieuwe zuidelijke zijbeuk van de kerk gereed was. In 1522 werd het altaar samen met achttien andere altaren opnieuw ingewijd.<sup>24</sup> Het Olafaltaar is niet bewaard gebleven. Olaf deelde de kapel met de heilige Caecilia, patroon van de meesterzangers, waarvan een fraaie muurschildering is overgebleven. Deze muurschildering bestaat uit drie engelen met muziekinstrumenten en de vage contouren van Caecilia (traditioneel afgebeeld met een handorgel).



Afbeelding 12. Muurschildering bij het voormalige Cecilia- en Olafaltaar in de rechterzijbeuk van de Sint-Jan. De heilige Cecilia (waarschijnlijk met harp afgebeeld) is slechts nog vaag te onderscheiden. Duidelijker te zien zijn de drie engelen met hun muziekinstrumenten. Foto auteur.



Afbeelding 13. Olaf II Haraldsson was koning van Noorwegen van 1015 tot 1028. Na zijn heiligverklaring werd hij patroon van de zeevaarders. Muurschildering in de Sint-Olafkerk te Holbæk (Denemarken), circa 1460-1480. Bron: Wikimedia Commons, fotograaf Hideko Bondesen.

<sup>22</sup> Grootschippers waren schippers die zich met de grote zeevaart bezighielden. Dit in tegenstelling tot de kleinschippers die alleen riviervaart beoefenden.

<sup>23</sup> Van den Heuvel 1945

<sup>24</sup> Peeters 1985.

## Handel in Keulen

Ook nadat de haringvangst naar de Noordzee verschoof, bleef 's-Hertogenbosch een dominante rol vervullen in de haringhandel met Keulen, Frankfurt en verder stroomopwaarts langs de Rijn tot Bazel. Geregeld werden in de stad 'dagvaarten' gehouden waar afgevaardigden uit Holland en Zeeland samenkwamen met gedeputeerden uit Keulen en andere bovenstroomse Rijnsteden. Er werd gesproken over de kwaliteit, de vangsttijd, de inhoud van de tonnen, het soort zout enzovoort. Tonnen met gezouten haring werden in de stad uitgepakt, gekeurd en opnieuw gepekeld en in tonnen verpakt. Daarna werd het stadskeurmerk op de tonnen gebrand. Ook werd zoute haring gewassen, 'in versch water geschud' en in korven met stro verpakt (verse korfharing).<sup>25</sup>

De haringhandel in Keulen was streng gereguleerd, maar fraude met de kwaliteit, het gewicht of de betaling kwam ook in de middeleeuwen veelvuldig voor. De steden hadden een zeer oude en goede onderlinge relatie, waaraan bij conflicten vaak werd gerefereerd en die de basis van de handel tussen de steden vormden. De stad Keulen richtte zich regelmatig per brief of per bode tot het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch en andere leverende steden. Voorbeelden hiervan zijn de klachten in 1456 en 1470 over de afmeting van het verpakkingsmateriaal en de kwaliteit van de haring.<sup>26</sup> Dit resulteerde in een ordonnantie van de Staten van Holland in 1481, waarin een gestandaardiseerde inhoudsmaat voor haringvaten voor Hollandse en Zeeuwse haring verplicht werd gesteld. Daarbij werd de inhoudsmaat van het haringvat uit Brielle (123 liter) als standaard aangenomen.<sup>27</sup>

*'Die Kaufleute beklagen sich, dass sie mit dem vrisschen herinck, die in stroe gepackt kompt, vast bedrogen sint, und dass diejenigen, die den frischen herinck dort trocknen, korflicrinck wässern und als frisches Gut in Stroh legen. Sollen das verhindern und dafür sorgen, dass der hering van vrischen und suessen gude, as van alders gewoenlich is, getrocknet wird, 1464 Juni 23 (Johans avent).'*<sup>28</sup>

De stad 's-Hertogenbosch scherpte de regels en de controle hierop aan, tot grote tevredenheid van Keulen, zoals blijkt uit de volgende tekst:<sup>29</sup>

*'Desen naevolgenden articule is gecopieert uyt der originale behoerliche besegelde caerte van den vischerambacht binnen der Stadt van Tshartogenbosche, inne dato den vijftiensten dach der maent februarii int jaer duysent vierhundert sess ende zeventich, staende denselven articule inde voorschreven caerte onder den articulen van der koormeesterscap van herinck ende buckinck ende anderen (...).'*

Hierna volgen de artikelen van het keurmeesterschap van de haring en de bokking die vanuit de stad 's-Hertogenbosch verkort werden, 'dat men die zal leveren, zoet en vol gepakt volgens de Keulse maat'. De haringtonnen werden gemerkt met een ring of cirkel die aangaf waar de haring vandaan kwam, hetzij van Antwerpen, Dordrecht of 's-Hertogenbosch en van alle steden waar men de haring 'tekende' (d.w.z. de harington voorzag van een brandmerk met het eigen teken). In de herfst van 1482 werd door de Bossche handelaren per schip nog 49,5 last haring uitgevoerd naar Keulen. Daarnaast werd een onbekende hoeveelheid per wagen over land vervoerd. Ook werd levendig gehandeld in Bossche haring door handelaren uit Keulen, Arnhem, Venlo en Nijmegen. Vanuit Keuls perspectief gezien loopt de handel met 'Herzogenbusch' begin zestiende eeuw terug. 's-Hertogenbosch wordt nog wel genoemd naast een tiental andere steden. Alle lading van de zogenaamde 'Hollandse schepen' moest in Keulen verplicht worden gestapeld en overgeladen in rijnschepen die geschikt waren voor de ondiepe Boven-Rijn richting Bazel.

25 Van den Heuvel 1945.

26 Dijkman 2011.

27 Oosterbaan 2012.

28 Van den Heuvel 1945.

29 De bewoners van de Nederrijn en de Lage Landen konden elkaar in die tijd zonder veel moeite verstaan. Bijna Nederlands dus, niet het huidige Hoogduits.



### Waarden en logementhouders

Voor de inwoners van Keulen bood het stapelrecht een uitstekende mogelijkheid om niet alleen de beste goederen te verkrijgen, maar ook zelf handel te drijven met het Duitse achterland. Dit recht bepaalde dat handelaren van buiten Keulen niet rechtstreeks met elkaar mochten handelen, maar dat zij een Keulse tussenpersoon nodig hadden. Herbergiers (waarden) die onderdak boden aan de handelaren die hun goederen in Keulen moesten opslaan, waren bij uitstek geschikt voor deze rol. Deze herbergiers werden goed betaald voor hun diensten.

Ook in 's-Hertogenbosch was er een rol voor waarden bij de ambachten van de lakenverkopers, looiers en viskopers.<sup>30</sup> Tot 1445 werd het toezicht op de handel verricht door makelaars, beëdigde functionarissen die tot taak hadden de haring 'te bezien'. De makelaar legde voor het stadsbestuur een eed af en de handel was verplicht van hun diensten gebruik te maken. Dit werd uiteindelijk een 'blote' belasting waarvoor men nauwelijks nog diensten kreeg.

In de loop van de vijftiende eeuw namen de waarden de bemiddelende rol van de makelaars over, als zaakwaarnemer of agent van de koper. Vanwege het stadse belang werden onafhankelijke keurmeesters aangesteld om de kwaliteit van de vis en de goede naam van de stad hoog te houden. Immers, het stadsbelang eiste dat de handel geen hinder ondervond van mogelijke interne gildepolitiek, die de vreemde handelaren liefst buiten de stad hield. Gedurende de tijd dat zij het ambt uitoefenden, mocht geen van de vier keurmeesters zelf in vis handelen.

### Neergang van de haringhandel

Door de grote afstand vanaf de kust en steeds groter wordende schepen met meer diepgang, kon 's-Hertogenbosch de positie in de handel van 'verse' haring in de loop van de zestiende eeuw niet langer volhouden. De goede betrekkingen met Brielle konden dit niet voorkomen. De activiteiten verschoven grotendeels naar de productie en handel in gedroogde en gerookte Noordzeeharing. De haringrokerijen van Antwerpen en 's-Hertogenbosch behoorden tot de grootste van Brabant. Ook rookte men tybokking, die werd gevangen in de Zuiderzee en het IJ. Deze haringsoort kon niet vers worden gegeten, maar wel gerookt.

De Bossche handelaren bleven tot in de zeventiende eeuw haring kopen bij vissers in Zierikzee, Hellevoetsluis en Maaslandsluis (het huidige Maassluis). Zij werden

*Afbeelding 14 Scheepvaart en handel over de Rijn speelden al in de elfde eeuw een belangrijke rol in Keulen. Koggeschepen zoals hier te zien, waren platgeboomde zeewaardige schepen met een diepgang van slechts 1,5 tot 2 meter. Ze konden daardoor ook de haven van 's-Hertogenbosch bereiken. Bron: Städtisches Museum Schloss Rheydt. (2025-02-06). B 19: Colonia, aus der Schedelschen Weltchronik, 1493.*

30 Kuske 1918.

echter steeds vaker lastiggevallen door de keurmeesters van Gorinchem, die hen dwongen om de beste vis in Gorinchem te verkopen. Het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch pleitte er met weinig resultaat voor dat 'den coophandel synen vrijen cours mach behouden'.<sup>31</sup> De hoogtijdagen voor de stad waren voorbij en alleen de lokale en regionale handel bleef over.

### Het kleinschippersgilde

Naast het viskopersgilde werd in 1629 door het protestantse stadsbestuur een kleinschippersgilde opgericht om de handel in Holland en Zeeland te stimuleren. Dit schippersgilde bestond geheel uit veer- of beurtschippers, die pendeldiensten onderhielden met de belangrijkste steden. Hiervoor werd de Brede Haven kort na 1630 aanzienlijk uitgebreid. De overwegend gereformeerde schippers gingen ook aan de Brede Haven wonen. 's-Hertogenbosch werd een belangrijke overslaghaven, waarbij de handel verder over land liep, met voerlieden die reden naar onder meer Keulen, Aken, Maastricht, Breda en Luik.<sup>32</sup>

Het viskopersgilde bestond in 1647 nog slechts uit negen viskopers en vijf weduwen van meesters. Dit 'tot groot nadeel ende diversie van deselve negotie ende lijftocht'.<sup>33</sup> Omdat er te weinig visverkopers waren, lagen de prijzen van haring in de stad te hoog. Dit werd deels veroorzaakt door de weigering van het gilde om gereformeerde handelaren (beurtschippers op Holland) toe te laten; 'daer nochtans denselven ambachte gehouden syn omme de borgerije te connen gerieven, nodig zijn 30 meesters'. De regering besloot dat het gilde vijf gereformeerde beurtschippers moest toelaten om te handelen in haring, dit op straffe van een boete van zes gulden per dag voor het gilde.

### Nawoord

Het verhaal van het viskopersgilde en de haringhandel op de Oostzee was een onderbelicht onderwerp in de Bossche geschiedenis. Bij mijn voorbereiding op dit artikel werd ik geraakt door de enorme handelsgeest en slagkracht van onze voorouders in die periode, ruim voordat deze ontwikkeling werd voorbijgestreefd door de Hollandse steden. De 'gouden vijftiende eeuw' bracht groei en welvaart naar de stad 's-Hertogenbosch, die we nu nog terugvinden in de monumenten van de stad.

*Hein Elemans is lid van de werkgroep Water en Landschap van Heemkundevereniging Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch. Voor zijn pensioen was hij adviseur water en erfgoed bij Waterschap De Dommel. Hij is onder andere medeauteur van de landschapsbiografie over de Dommel, waarin hij hoofdstukken schreef over de visserijgeschiedenis en waternamen als spiegel van het landschap.*

Afbeelding 15. Penning van het Schippersgilde te 's-Hertogenbosch. Aan de voorzijde is de Boschboom afgebeeld met het randschrift SCHIPPERS.GILDE. VAN.S HERTOGENBOS ANNO 1683 (afb. 15a). Aan de keerzijde (afb. 15b) een zeilschip met drie opvarenden. Het omschrift luidt: AL.VARENDE.KORT.DEN.WEGH.S.LEVENS. Bron: Het Noordbrabants Museum, objectnr. 09833.0644.



Afbeelding 16. Blokpenning van het 'Blok van de Vismarkt'. Het betreft waarschijnlijk een presentatiepenning van een van de bestuursleden. Aan de voorzijde (afb. 16a) het familiewapen van de blokmeester en het jaartal van uitgifte (1704). Aan de keerzijde (afb. 16b) drie gekaakte haringen, het wapen van het blok zelf. Bron: Het Noordbrabants Museum, objectnr. 05467.

31 Kappelhof 2016.

32 Kappelhof 2016.

33 Van den Heuvel 1945.

## Verantwoording

## Literatuur

**ALBERS, M. & SANNA NYHOLT, S.**, 2024: 'Olaus Magnus' monsterlijke schepsels', website [Rijksuniversiteit Groningen](#).

**ALBERTS, W.J.**, 1978: *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid*, Maaslandse monografieën (Assen & Amsterdam).

**BACKERS, J.**, 1651: 'Drie vissen, de kop overtopt met een kroontje, boven elkaar. Het schild hangend aan een lint, uit de helm komend. Helmteken: een staande vis', zie: [grafzerkensintjan.nl](#).

**BAVEL, H. VAN, KAPPELHOF, A. C. M., VELDEN, G. M. VAN DER & VERBEEK, G.**, 2001: *Kroniek van het St. Geertruijklooster te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch & Heeswijk).

**BENNEMA, F.**, 2010: *De haringkoning* (Leeuwarden).

**BOCK, R. DE**, 1965: 'Tonnen, tonnenmaat en lasten', *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeege-schiedenis*, pp. 117-133.

**BRUIJN, M. W. J. DE**, 2014: *Cnodingen en Dicbieringen. De bezitters van grote huizen in de stad 's-Hertogenbosch en hun entourage. Deel I-II-III* (Utrecht).

**CAMPS, H. P. H.**, 1979: *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312* ('s-Gravenhage).

**CASTEELS, I.**, 2020: 'Haringhandel en heiligenverering. Het toenemend belang van religieuze praktijken binnen het Haarlems Schonenvaardersgilde in de zestien-de eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (Leiden).

**COENEN, A.**, 1579: *Het Vischboeck*, via [Koninklijke Bibliotheek](#).

**CÖP, W. A. G.**, 2014: *Het spel van de macht. De familie Van Broecheven en de politieke en economische elite in 's-Hertogenbosch tussen 1579 en 1629* (Tilburg).

**COX, J. C. M.**, 2012: *Repertorium van de stadsrechten in Nederland* (Oisterwijk).

**DESMENSE, W.**, 2005: 'Den Bosch trouw (I). Zes eeuwen Desmense in de stad', *Bossche Bladen*, 83-89.

**DIRKS, J.**, 1878: *De Noord-Nederlandse gildepenningen, wetenschappelijk en historisch beschreven en afgebeeld* (Haarlem).

**ELEMANS, H.**, 2023: *Visserij en historische visrechten op de beken en rivieren. Het stroomgebied van de Dommel, een landschapsbiografie* (Woudrichem).

**ESSINK, H.B.M.**, 1964: *Inventarissen van de archieven der Bossche ambachtsgilden en schuttersgilden 1327-1874*, zie: [Bossche Encyclopedie](#).

**GERVEN, J. VAN**, 2016: 'Antwerpen in de XIIIe eeuw, de bescheiden opkomst van een stad', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* (Brussel).

**GLAUDEMANS, R.**, 2017: *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550* ('s-Hertogenbosch).

**GUDDER, C.J.**, 1974: *Geschiedenis van vesting en forten, De Boschboom* ('s-Hertogenbosch).

**HEUVEL, N. VAN DEN**, 1945: *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch voor 1629* (Utrecht).

**JANSSEN, T.**, 2006: *De eerste Sint-Pieterskerk 1450-1629*, zie: [Bossche Encyclopedie](#).

**JOLLES, J.A.**, 1934: 'Het wapen van de familie Dicbier', *Taxandria; tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde*, jrg. 41 (Bergen op Zoom).

**JUTEN, G.C.A.**, 1929: 'De Heerlijkheid Mierlo', *Taxandria, tijdschrift voor Noord-Brabantse geschiedenis en volkskunde*, pp. 169-178.

**KAPPELHOF, A. C. M.**, 2016: *Uittreksels van resoluties van het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch*, Stadsarchief 's-Hertogenbosch, zie: [Bossche Encyclopedie](#).

**KUSKE, B.**, 1918: *Quellen zur Geschichte des Kölner Handels und Verkehrs im Mittelalter 1450-1500*, tweede band (Bonn).

**LAAR, R. VAN DE**, 1980: 'De stadscommie in de Sint-Janskerk', in: *Vriendenboek stadsarchivaris Kuyser*, ('s-Hertogenbosch).

**MOLHUYSEN, H.**, 1996: 'Gewetensgeld in de viskoperskapel', zie: [Bossche Encyclopedie](#).

**MOSMANS, J.**, 1931: *De Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch).

**OOSTERBAAN, J.**, 2012: 'Tonnen en vaten: de zeecontainers van de late middeleeuwen', zie: [Leiden Archaeology Blog](#).

**OUDHEIDKAMER TIEL**, [z.j.]: *Kalendarium*.

**PEETERS, C.**, 1985: *De Sint-Janskathedraal 's-Hertogenbosch* ('s-Gravenhage).

**PIRENNE, L.**, 1959: *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht. Staatkundige geschiedenis 1576-1579* (Tilburg).

**POELMAN, A.**, 1917: *Bronnen tot de geschiedenis van den Oostzeehandel*, dl. I: 1122-1499 ('s-Gravenhage).

**SICKING, L.**, 2016: 'Zuiderstädte an der Ostsee', *Hansische Geschichtsblätter*, jrg. 134, p. 39-59.

**SICKING, L.**, 2020: 'De vitte van 's-Hertogenbosch op Schonen', zie: [Brabants Erfgoed](#).

**SICKING, L.**, 2024: *Op zoek naar de bijl van Sint Olaf* (Zutphen).

**SYNGHEL, G. VAN**, 2008: 'De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 25, pp. 12-45.

**VERDAM, J.**, 1911: *Middelnederlands handwoordenboek* (Leiden).

**VOS, A.**, 2002: 'Naar de Noordpool, Jacob Knoyen en Geert van der Kolk', *Bossche Bladen* ('s-Hertogenbosch), nr. 3, 86-87.

**ZWART, C.**, 2013: 'Zijaltaren als liturgisch venster op laatmiddeleeuwse samenlevingen. Altarenpatronen van vijf stedelijke parochiekerken uit de Noordelijke Nederlanden (ca. 1550) onderling vergeleken', *Jaarboek voor Liturgie-onderzoek* (Groningen),

### Online bronnen

Grafzerkenwerkgroep, 'De grafzerken van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch', zie: [www.grafzerkensintjan.nl](http://www.grafzerkensintjan.nl)

Alle online bronnen geraadpleegd op 20 april 2026.

# Een fatale vergissing treft de Abeelenstraat

## Hoe een kleine fout dodelijke gevolgen had

**Mike van Venrooij**

In oktober 1944 kwamen tientallen burgers in 's-Hertogenbosch om het leven door een luchtaanval en daaropvolgende artilleriebeschietingen. Vooral het bombardement op de omgeving van de Abeelenstraat en de latere beschieting van het Hinthamerpark behoren tot de meest ingrijpende gebeurtenissen tijdens de bevrijding van de stad. Dit artikel laat zien hoe deze aanvallen mede zijn terug te voeren op één ogenschijnlijk onbeduidend detail: het verhoor van een Duitse militair op 18 oktober 1944. De informatie die toen werd ingewonnen, bleek enkele dagen later fatale gevolgen te hebben.

Het bombardement en de beschieting kennen een lange onderzoekstraditie. Reeds in het boekje dat de Heemkundekring Boschboom in 1969 uitbracht over de slag om 's-Hertogenbosch is aandacht voor deze geschiedenis.<sup>1</sup> Nadien hebben zowel Luc van Gent als Theo van Santvoort uitgebreid onderzoek gedaan naar het verloop en de achtergrond van dit bombardement.<sup>2</sup> In recentere jaren is door de inspanningen van Pieter van der Schoot, Hans van Bavel, Tjeu Cornet en Jan Wouda steeds meer bekend geworden over met name het persoonlijke aspect van dit onderwerp. Daarbij hebben ze de slachtoffers een gezicht en achtergrondverhaal gegeven, dat via meerdere publicaties met een breder publiek is gedeeld.<sup>3</sup> Bovendien is in 2021, op initiatief van Hans en Pieter, een gedenkplek onthuld ter nagedachtenis aan de slachtoffers.<sup>4</sup> Hier wordt sindsdien jaarlijks stilgestaan bij het tragische overlijden van deze stadsbewoners.

### Onderzoekskader

Binnen deze bestaande onderzoekstraditie past ook mijn eigen onderzoek. Al sinds het uitkomen van mijn boek *Dorp in Oorlogstijd, Nuland 1940-1944* werk ik aan een vervolg over de slag om 's-Hertogenbosch. Dit heeft geleid tot diverse internationale archiefbezoeken en het bestuderen van een groot aantal gevechtsverslagen. Daarnaast ben ik gedurende dit traject meermaals in contact gekomen met andere onderzoekers die zich verdiepen in de voorvallen die in oktober 1944 in en rondom de stad plaatsvonden. Deze samenwerking heeft zo nu en dan geleid tot een waardevolle kruisbestuiving, onder meer bij het onderzoek naar het bombardement op de omgeving van de Abeelenstraat op 22 oktober 1944 en de artilleriebeschieting op het Hinthamerpark anderhalve dag later.



*Afbeelding 1. Een deel van het monument in het plantsoen van de Abeelenstraat ter herinnering aan de slachtoffers van het bombardement op 22 oktober 1944. Foto: M.P.H. van Venrooij.*

1 De Boschboom 1969, 29-35.

2 Van Gent 1989, 52-54.

3 Van Bavel & Van der Schoot 2021; Van Bavel & Van der Schoot 2022; Van Bavel et al. 2025.

4 Hagemans 2021.

Hoewel het verloop van de feitelijke gebeurtenissen door de inzet van bovengenoemde personen inmiddels goed in beeld is gebracht, heb ik aan de hand van civiele en militaire archieven aanvullende informatie kunnen achterhalen over de aanleiding en bredere achtergrond.<sup>5</sup> Deze bevindingen worden in dit artikel verder uiteengezet. Daarbij wordt stap voor stap beschreven hoe een verhoor op 18 oktober 1944 uiteindelijk heeft bijgedragen aan het bombardement vier dagen later. Ten slotte wordt gekeken in hoeverre deze luchtaanval, op basis van de tot dusver bekende bronnen, in verband kan worden gebracht met de latere artilleriebeschietingen op het Hinthamerpark.

### Kettingreactie

Wanneer de militaire bronnen erop worden nageslagen, blijkt dat de oorsprong van het bombardement op de omgeving van de Abeelenstraat grotendeels kan worden teruggevoerd op een verhoor dat op 18 oktober 1944 plaatsvond. Dit verhoor vormt de eerste schakel in een kettingreactie die vier dagen later zou uitmonden in een luchtaanval op de stad. Op dat moment ligt het front tussen de Maas en de Zuid-Willemsvaart al drie weken nagenoeg stil, op zo'n negen kilometer ten oosten van het stadscentrum. Om preciezer te zijn hebben de Duitsers hun hoofdverdedigingslinie ingericht langs de lijn Gewande – Kruisstraat – Nuland – Middelrode (zie afbeelding 4). De stellingen in en rond deze plaatsen worden bemand door de troepen van de 712. Infanterie-Division die, vanwege eerdere verliezen, wordt versterkt met diverse andere eenheden. De leiding over deze troepenmacht ligt bij Generalleutnant Friedrich-Wilhelm Neumann, die aan het begin van die maand met zijn staf op het Hinthamerpark is neergestreken.<sup>6</sup>



*Afbeelding 2. Een deel van de staf van de 712. Infanterie-Division poseert voor een woonhuis op het Hinthamerpark (Seringenstraat 1). Deze foto is gemaakt op 20 oktober 1944 bij gelegenheid van de uitreiking van het Ridderkruis van het IJzeren Kruis aan Generalleutnant Neumann. V.l.n.r. Hptm. August Möhn, Maj. Karl Bertenrath, Lt. Kurt Bechold, Lt. Buske, Maj. Arnold Wentzel, onbekend, Gen.Lt. Friedrich-Wilhelm Neumann, Hptm. von Kalkreuth, Maj. Friedrich Graf von Hochberg, Lt. Schmidt en Oblt. Rudolf Schott. Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch, collectie 0824, inv.nr. 107.*

### Kat-en-muisspel

Langs de geschetste hoofdverdedigingslinie is al enige tijd een kat-en-muisspel tussen de Duitsers en Britten gaande. Daarbij worden over en weer patrouilles uitgestuurd, die tot achter de linies door moeten dringen om daar inlichtingen te verzamelen en, waar mogelijk, vijandelijke krijgsgevangenen te nemen.<sup>7</sup> Een dergelijke order komt op 17 oktober 1944 ook bij het Grenadier Regiment 732 binnen. Zij moeten voor die avond een aanvalsgroep samenstellen die vanuit hun posities in het bosrijke gebied direct ten zuiden van de rijksweg 's-Hertogenbosch – Grave richting het oosten zal verkennen. Hiervoor doet het regiment een beroep op zijn

5 Van Bavel et al. 2025, 3-9.

6 Van Gent 1989, 22-23; Van Venrooij 2019, 168.

7 Van Gent 1989, 31-36; Van Venrooij 2019, 200-209.

III<sup>e</sup> Bataljon, dat ten oosten van Maliskamp in reserve ligt. Het bataljon weet uit zijn compagnieën een groep manschappen te verzamelen en stuurt deze op pad.<sup>8</sup>

De nacht is nat, maanloos en daardoor aardedonker. Na verloop van tijd wordt steeds duidelijker dat de patrouille op niets uitloopt. Voor een hospik uit de groep is dit kennelijk voldoende om de handdoek in de ring te gooien.

Hij besluit gebruik te maken van de 'Passierschein' die hij al acht weken met zich meedraagt en deserteert.<sup>9</sup>

Hij maakt zich los van de groep, baant zich bij het buurtschap Kaathoven een weg door de linies en geeft zich over aan de daar gelegerde troepen van het 1/7<sup>th</sup> Battalion The Queen's Regiment.<sup>10</sup>

Zoals gebruikelijk wordt de deserteur na zijn gevangennamen direct ondervraagd om inlichtingen te verzamelen. De hospik blijkt een prater te zijn die bovendien vrij goed op de hoogte is van het wel en wee binnen zijn eenheid. Zo vertelt hij over de opbouw, sterkte en bevelhebbers binnen het Grenadier Regiment 732. Ook de posities van zijn eigen regiment en de buureenheden worden prijsgegeven. Verder gaat hij in op de uitwerking van de geallieerde beschietingen en laat hij vallen dat veel mannen in zijn eenheid een Passierschein met zich meedragen, maar deze niet durven te gebruiken uit angst voor represailles tegen hun families in Duitsland. Desalniettemin vraagt hij of er niet meer van dergelijke vrijgeleides en vertaalde geallieerde nieuwsberichten onder de Duitse troepen verspreid kunnen worden, omdat daar volgens hem behoefte aan bestaat.<sup>11</sup>

Relevant voor de latere luchtaanval op de omgeving van de Abeelenstraat is het bezoek dat de hospik rond 11 oktober aan het divisiehoofdkwartier van generaal Neumann heeft gebracht. Hij vertelt dat deze commandopost zich in een groep huizen direct ten zuiden van de hoofdweg bevindt en dat die, voor zover hij weet, sindsdien niet is verhuisd. Deze omschrijving is feitelijk juist. Wanneer hem naar de exacte plek wordt gevraagd, wijst hij echter niet naar de correcte locatie op het Hinthamerpark, maar naar een huizenblok langs de Meidoornstraat, ingeklemd tussen het Zuidoosterfront en de Cederstraat.<sup>12</sup> Een stomme fout of bewuste misleiding? Een definitief antwoord op deze vraag zal er hoogstwaarschijnlijk nooit komen. Omdat de overige informatie uit dit verhoor overeenkomt met andere bronnen, lijkt het eerste scenario het aannemelijkst. Buiten kijf staat echter dat deze vergissing enkele dagen later grote gevolgen zal hebben.

### Operation Pheasant

Op het moment dat de Duitse hospik zich bij Kaathoven overgeeft, is er aan geallieerde zijde van het front van alles gaande. Nadat er tijdens 'Operation Market Garden' in september 1944 een corridor dwars door Brabant was bevrijd, kwam het front tussen de Maas en Zuid-Willemsvaart al snel langs de eerdergenoemde lijn stil te liggen. Vanaf dat moment is het Britse XII Corps verantwoordelijk voor bewaking van deze sector. Van concrete aanvalsplannen is op dat moment geen sprake, maar hier komt op 16 oktober verandering in. Op die dag vaardigt veldmaarschalk Montgomery zijn 'Directive M532' uit. Hierin geeft hij zijn 21st Army



Afbeelding 3. Voorbeeld van een 'Passierschein' zoals die door de geallieerden onder Duitse troepen werd verspreid. Bron: collectie M.P.H. van Venrooij.

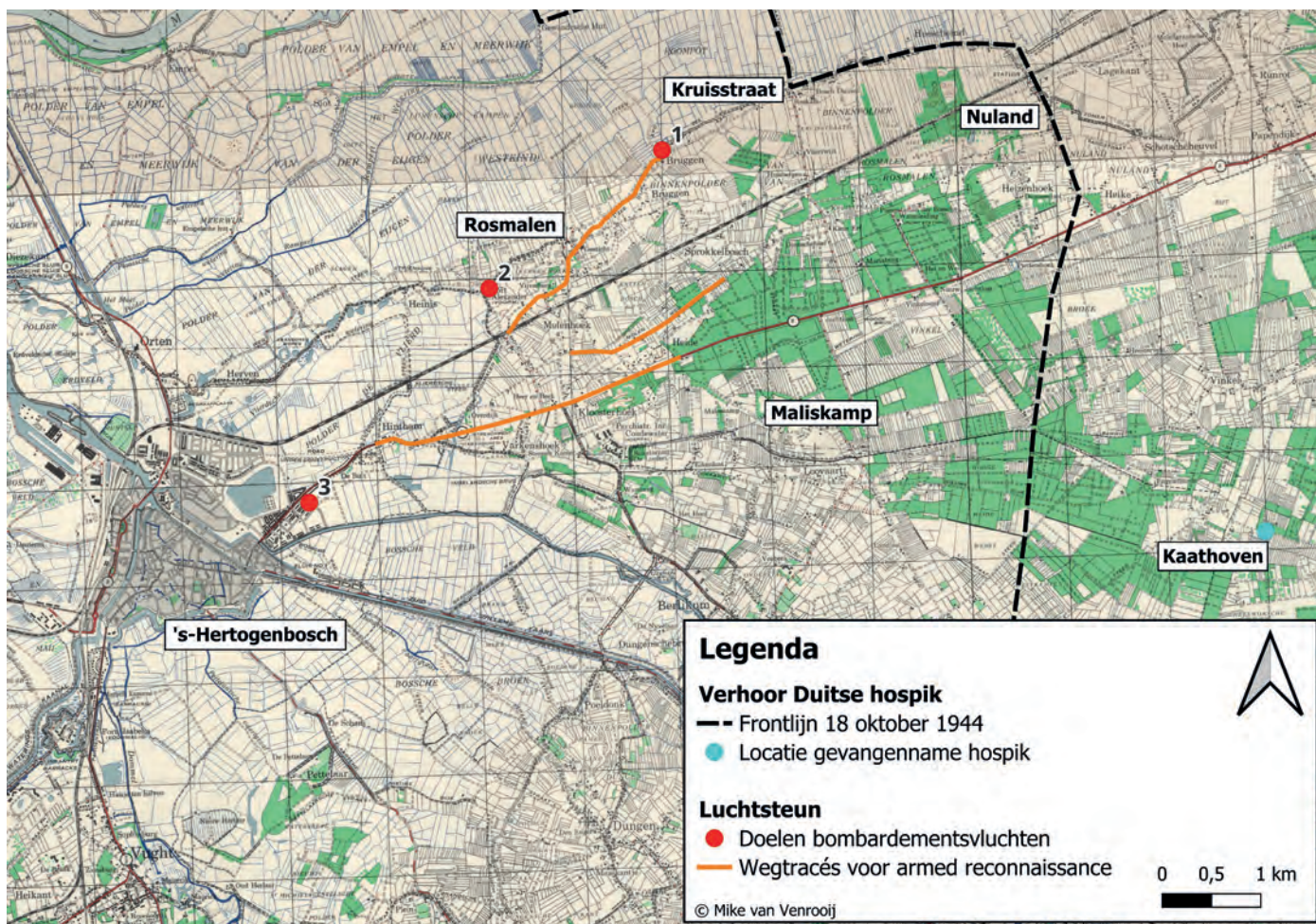
8 National Archives, WO171/442.

9 Een 'Passierschein', 'Safe Conduct' of 'vrijgeleide' is een document dat tijdens de Tweede Wereldoorlog door de geallieerden onder Duitse troepen werd verspreid via propagandagranaaten of vanuit vliegtuigen. Hierop werden de rechten en plichten van een gevangene samengevat om Duitse militairen te motiveren zich over te geven.

10 National Archives, WO171/442; National Archives, WO171/1368.

11 National Archives, WO171/442.

12 National Archives, WO171/442.



Group de opdracht zich volledig toe te leggen op de bevrijding van de Scheldemonding, zodat de haven van Antwerpen in gebruik genomen kan worden. Voor het XII Corps betekent dit dat zij vanuit hun posities aan de oostzijde van de corridor een westwaartse aanval moeten uitvoeren om het nog bezette deel van Noord-Brabant in te nemen.<sup>13</sup> Dit plan krijgt de codenaam 'Operation Pheasant' en bestaat uit diverse deeloperaties die vanaf 22 oktober van start moeten gaan.<sup>14</sup>

### Operation Alan

De spits wordt afgebeten met de aanval op de provinciehoofdstad 's-Hertogenbosch, die de codenaam 'Operation Alan' krijgt. Voor het succes van deze deeloperatie worden twee Britse divisies verantwoordelijk gesteld. Op de eerste plaats is dit de 7th Armoured Division, die het front ten oosten van de stad al enige weken bewaakt en daardoor goed op de hoogte is van de situatie in het gebied. Daarnaast wordt de 53rd Welsh Division speciaal voor deze actie naar het front ten oosten van de stad gehaald. Beide eenheden ontvangen op de ochtend van 17 oktober de eerste orders voor deze operatie en gaan onverwijld aan de slag met een meer gedetailleerde uitwerking van de aanvalsplannen.<sup>15</sup> De inlichtingen die tijdens het verhoor van de Duitse hospik worden verzameld, komen dan ook goed van pas. Op 21 oktober zijn de voorbereidingen zo goed als klaar en hebben beide divisies hun aanvalsorders uitgevaardigd. Vanwege de grote omvang is Operation Alan in verschillende fasen opgesplitst. De nadruk van deze orders ligt op dat moment voornamelijk op de eerste fase, die bij het kriecken van de dag op 22 oktober 1944 van start moet gaan. Deze fase heeft tot doel het nog bezette platteland ten oosten van de stad in te nemen. Mocht de opmars gedurende de eerste dag volgens plan verlopen, staat een deel van de 53rd Welsh Division paraat om direct richting de binnenstad door te stoten.<sup>16</sup>

*Afbeelding 4. De ligging van de frontlijn op 18 oktober 1944 met de locatie waar de Duitse hospik gevangen is genomen. De geplande doelen voor de luchtsteun voor Operation Alan, Phase I zijn weergegeven met nummers: Bruggen (1), Fort Alexander (2) en het hoofdkwartier van generaal Neumann (3). Projectie op geallieerde stafkaart uit 1944. Bron: Kaart door M.P.H. van Venrooij op basis van GSGS 4427, sheets 11SW en 11NW.*

13 Montgomery 1944.  
 14 National Archives, WO171/311.  
 15 National Archives, WO171/311.  
 16 National Archives, WO171/442;  
 National Archives, WO171/554.

In dit plan voor Operation Alan Phase 1 is ook een grote rol weggelegd voor de artillerie en luchtmacht, die de opmars moeten ondersteunen. Omdat de operatie plaatsvindt binnen de context van Operation Pheasant, is er behoorlijk wat vuursteun voorhanden. Naast de vijf artillerieregimenten (25-ponder) uit de gelederen van de direct betrokken divisies staan er in de openingsfase van de aanval ook nog zes regimenten van twee naburige divisies ter beschikking. De grotere kalibers worden geleverd door de artillerieformatie van het XII Corps. Hierdoor zijn er nog eens vier middelzware (4,5- en 5,5-inch-howitzers) regimenten, vier zware batterijen (7,2-inch en 155 mm-howitzers) en twee zware luchtdoelbatterijen (3,7-inch-kanonnen) beschikbaar. Uitgaande van de standaardgrootte van dergelijke eenheden komt dit neer op een arsenaal van bijna driehonderd vuurmonden. Deze beschieten in de vroege ochtenduren van 22 oktober 1944 de bekende artillerieposities rondom 's-Hertogenbosch. Op het moment dat de daadwerkelijke opmars van start gaat, wordt de beschikbare vuurkracht iets teruggebracht. De resterende artillerie-eenheden verschuiven direct daarop hun focus naar de Duitse Hauptkampflinie ten oosten van 's-Hertogenbosch en staan de rest van de dag stand-by om de infanterie desgevraagd te ondersteunen.<sup>17</sup>

### Luchtsteun

De luchtsteun is in handen van de 2nd Tactical Air Force. Dit is de afdeling binnen de Royal Air Force die gedurende de campagne in Noordwest-Europa de grondtroepen ondersteunt met jachtbommenwerpers. De rol die zij tijdens het plannen van de 53rd Welsh Division toegewezen krijgen, is tweeledig. Enerzijds moeten zij op de ochtend van 22 oktober tussen half negen en half tien een zogenoemde *armed reconnaissance* uitvoeren. Dit houdt in dat de toestellen langs een aantal hoofdwegen in het operatiegebied patrouilleren, waarbij de geobserveerde vijandelijke doelen met boordwapens onder vuur worden genomen. Anderzijds zijn er op basis van inlichtingen specifieke doelen aangewezen die binnen bepaalde tijdsloten moeten worden gebombardeerd. Als eerste die ochtend is het buurtschap Bruggen aan de beurt, waar de Britten versterkte stellingen met mitrailleursnesten in de huizen langs de dijk verwachten. Volgens de planning moeten de bommen er tussen acht en half negen inslaan. Vervolgens moet voor tien uur de omgeving van het voormalige Fort Alexander worden aangevallen, waar stellingen en geschut zijn geobserveerd. Het laatste doel van die dag is het divisiehoofdkwartier van generaal Neumann, dat voor de middag moet worden uitgeschakeld (zie afbeelding 4).<sup>18</sup>

Dit is het punt waarop het verhaal van de Duitse hospik relevant wordt. Omdat zijn verhoor samenvalt met de voorbereidingen, wordt deze informatie direct in de plannen verwerkt. Daardoor wordt ook de foutieve locatie van het hoofdkwartier die hij heeft aangewezen een-op-een overgenomen in de operatiebevelen en aan de luchtmacht gecommuniceerd. Hiermee zijn de concrete plannen voor een luchtaanval op de omgeving van de Abeelenstraat geboren.

### Artilleriebeschieting

Geheel volgens plan barst in de vroege ochtenduren van 22 oktober 1944 de artilleriebeschieting los die Operation Alan moet inleiden. Vanaf half drie openen de gereedstaande kanonnen het vuur en bestoken ze in de daaropvolgende vijf uur de Duitse geschutsopstellingen in de wijde omtrek van 's-Hertogenbosch. Als de infanterie vervolgens om half zeven met de opmars begint, verschuift de focus van de beschietingen naar andere doelen die dicht bij de Duitse hoofdverdedigingslinie liggen.<sup>19</sup> De granaatregen richt flinke schade aan. In de voorste linies van de 712. Infanterie-Division is een groot deel van de telefoonlijnen en radiotoestellen onbruikbaar, waardoor de directe communicatie tussen de verschillende front-eenheden grotendeels wegvalt. Ook de vuurleiding van de Duitse artillerie, die

---

17 National Archives, WO171/315;  
National Archives, WO171/442;  
National Archives, WO171/554.  
18 National Archives, WO171/554.  
19 National Archives, WO171/442;  
National Archives, WO171/554.

wat verder achter de linies in stelling staat, wordt hierdoor bemoeilijkt. In combinatie met het slechte zicht en de beperkte munitievoorraad leidt dit ertoe dat het geschut die ochtend geen adequate maatregelen tegen de geallieerde opmars kan nemen.<sup>20</sup> De Britse beschieting heeft daarmee het gewenste doel bereikt.

### Nevel en bewolking

Hetzelfde kan niet worden gezegd over de luchtsteun. Het weer is de belangrijkste factor die roet in het eten gooit. Door nevel en bewolking is het zicht die ochtend te slecht, waardoor de geplande missies letterlijk niet van de grond komen. In de loop van de ochtend verstrijken de tijdsloten voor de *armed reconnaissance* en bombardementen op Bruggen en Fort Alexander, en moeten deze geannuleerd worden. Kort voor de middag klaart het weer echter iets op en komen de vliegeniers direct in actie om de nog uitvoerbare missies te ondernemen.<sup>21</sup>

Omdat het tijdslot voor de luchtaanval op het vermeende divisiehoofdkwartier nog niet is verstreken, stijgen er om vijf voor half twaalf in Eindhoven acht Hawker Typhoon jachtbommenwerpers van het 439 Squadron RCAF op.<sup>22</sup> Ieder toestel draagt twee bommen van duizend pond onder zijn vleugels en na een moeizame formatie zetten de toestellen koers richting 's-Hertogenbosch. Eenmaal boven de stad blijken de weersomstandigheden ter plaatse niet optimaal te zijn. Hoewel het doel deels door een wolk aan het zicht wordt onttrokken, nemen de piloten hun aanvalsformatie aan en zetten kort voor twaalf uur hun duikvlucht in. Wat zij op dat moment niet weten, is dat het doorgegeven coördinaat onjuist is en dat het daadwerkelijke hoofdkwartier zo'n zevenhonderd meter verder naar het noordoosten ligt.<sup>23</sup>

### Explosie

De eerste twee toestellen in de formatie slagen erin hun bommen volgens plan af te werpen. Bij het derde toestel gaat het vreselijk mis. Als die zijn duik inzet en zijn bommenlast afwerpt, explodeert het onverwacht. Deze klap heeft grote gevolgen voor het verdere verloop van de missie. Door de rondvliegende brokstukken moeten de vijf resterende Typhoons tijdens de aanval onverwacht uit hun formatie wegbreken. Als gevolg van deze ontwijkingsmanoeuvre komen hun bommen niet op de beoogde plek terecht, maar slaan ze verspreid over een veel groter gebied in. Ondanks de verwarring stellen de piloten vast dat slechts een deel van de bommen het beoogde doel heeft geraakt. Ook zien ze dat de piloot van het ontplofte toestel zich met zijn parachute in veiligheid heeft gebracht. Ze keren dan ook naar Eindhoven terug in de wetenschap dat hun missie verre van effectief is verlopen. Het ongeluk lijkt ze daarbij te achtervolgen. Bij de landing heeft een van de resterende Typhoons niet door dat het een lekke band heeft, waarna het toestel over de kop slaat. Ook in dit geval weet de vlieger het er levend vanaf te brengen.<sup>24</sup>

De piloot van het boven 's-Hertogenbosch verongelukte toestel is Flying Officer Roy Vaughn Smith. Ook hijzelf wordt verrast door de wending die zijn vlucht neemt. Jaren later herinnert hij zich nog dat hij met zijn Typhoon de duikvlucht inzet en de bommen loslaat, waarna hij van het ene op het andere moment door de kracht van de explosie door de lucht wordt geslingerd. Desalniettemin heeft hij de tegenwoordigheid van geest om aan het koord van zijn parachute te trekken. Kort daarop landt hij in de nabijgelegen IJzeren Vrouw, maakt zijn valscherms los en zwemt naar de kant waar hij wordt opgewacht door een Duitser met een getrokken pistool. Hij wordt gearresteerd, maar vanwege zijn verwondingen belandt hij in een plaatselijk ziekenhuis. Voor Smith is dit achteraf een geluk bij een ongeluk, omdat hij hierdoor al na enkele dagen uit krijgsgevangenschap wordt bevrijd.<sup>25</sup>

*Afbeelding 5. Een Hawker Typhoon van het 439 Squadron Royal Canadian Air Force taxiëert voor een missie naar de startbaan van Vliegveld B.78 Eindhoven. Deze foto is van oktober 1944. Onder de vleugel is (tussen de spetters) een 1000-Lbs bom te zien. Bron: Imperial War Museum, CL 1961.*



20 National Archives and Records Administration, RG242/T314/R1623; National Archives and Records Administration, RG242/T314/R1625.

21 National Archives, AIR 37/715; National Archives, AIR27/1879/15; National Archives, AIR27/1879/16.

22 RCAF: Royal Canadian Air Force.

23 National Archives, AIR 37/715; National Archives, AIR27/1879/15; National Archives, AIR27/1879/16.

24 National Archives, AIR 37/715; National Archives, AIR27/1879/15; National Archives, AIR27/1879/16.

25 Van Gent 1989, 53-54.

## Oorzaak

Over de toedracht van de onverwachte explosie zijn de beschikbare bronnen niet eenduidig. Nadat de resterende toestellen op Vliegbasis Eindhoven zijn teruggekeerd, rapporteren de piloten dat zij tijdens hun vlucht geen vijandelijk vuur hebben ondervonden.<sup>26</sup> Toch lijkt het er sterk op dat dit wel degelijk de oorzaak van de crash is geweest. Zo is bekend dat er ter bescherming van generaal Neumanns divisiehoofdkwartier luchtafweergeschut in het Hinthamerpark was opgesteld. Het tastbare bewijs hiervoor wordt gevormd door een foto die kort na de bevrijding op het zwaar gehavende villapark is genomen. Daarop zijn de restanten te zien van een mobiel 2 cm-luchtdoelkanon (zie afbeelding 6).



De beschikbare Duitse verslaglegging wijst in ieder geval op deze oorzaak. In het contact tussen de staf van de 712. Infanterie-Division en het LXXXVIII Armeekorps, waaraan ze ondergeschikt zijn, wordt die middag melding gemaakt van de luchtaanval nabij hun hoofdkwartier. Daarbij wordt geclaimd dat drie jachtbomwerpers zijn neergeschoten.<sup>27</sup> Hoewel het doorgegeven aantal verre van correct is, lijkt dit bericht inderdaad te bevestigen dat het toestel van Smith door luchtafweergeschut is neergehaald. Heinrich Schlaghecken, een Duitse veteraan met wie Luc van Gent in 1984 contact had, wijt de crash ook aan deze oorzaak. Als militair van het Flieger-Ersatz- und Ausbildungsregiment 53 wordt hij in oktober 1944 als versterking naar de frontsector bij 's-Hertogenbosch gehaald. Op het moment van de luchtaanval bevindt hij zich in de buurt van de Graafseweg, wanneer hij opeens het geluid van luchtdoelgeschut hoort.<sup>28</sup>

## Egodocument

Een meer contemporaine Nederlandse bron is terug te vinden in het archief van de Bossche Luchtbeschermingsdienst. Het gaat hierbij om een zeer gedetailleerd verslag van de gebeurtenissen rond de Abeelenstraat, dat al in november 1944 door de heer P. Hagemans op papier is gezet. Hagemans is in oktober 1944 blokhoofd van de Luchtbeschermingsdienst in het rampgebied en woont op het adres Graafseweg 170. Hij is dan ook nauw betrokken bij alles wat zich op 22 oktober in zijn blok afspeelt. Enkele weken later schrijft hij hier het volgende over:

*Afbeelding 6. Foto van de verwoestingen op het Hinthamerpark, gemaakt na de bevrijding. In de Goudenregenstraat staat op de voorgrond een uitgebrand Duits voertuig: de restanten van een halftrupsvoertuig met een 2 cm-luchtdoelkanon. Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0001403, Fotopersbureau Het Zuiden.*

26 National Archives, AIR27/1879/16.

27 National Archives and Records Administration, RG242/T314/R1623.

28 Van Gent 1989, 53.

*'In den nacht van zaterdag op zondag begon de groote slag om 's-Hertogenbosch. Op deze bewuste dag ontsprong zich een geweldig artilleriegeschut tusschen de Duitschers en de Engelschen die heel de nacht aanhield. Toen de spertijd om 7 uur om was en ik naar buiten ging om te kijken, zagen wij over en weer de projectielen fluiten. Dat dit een angstig gezicht was, behoef ik niet te beschrijven.*

*Ik trommelde dan ook direct de geheele blokploeg om 8 uur bij elkaar, door middel van onze ordenances, en bespraken om deze geheele dag wacht te doen met het oog op de abnormale toestand, doch wist niet dat dit voor ons blok zoo zeer van noode was.*

*Geheel den morgen bleef het rustig behoudens enkele schoten. Totdat eensklaps om tien voor twaalf een Engelsch vliegtuig werd aangeschoten, en eensklaps bommen vielen op de Westenburgerweg, Abeelenstraat en Graafseweg. Zelf kwam het brandend neer op de Graafseweg, zoodat daarna door de hitte alle munitie en benzine ontplofte en brandde.'*<sup>29</sup>



*Afbeelding 7. De schade aan de panden Graafseweg 145-159. Dit huizenblok is geraakt door de brokstukken van de Hawker Typhoon jachtbommenwerper waarna het in brand is gevlogen. Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0018024, fotograaf mw. Horsten.*

Een saillant detail is dat ook Hagemans schrijft over een aangeschoten Brits toestel. Dit lijkt verder te onderbouwen dat de Typhoon van Roy Smith daadwerkelijk door Duits luchtafweergeschut is neergehaald. De vraag waarom dit niet is opgemerkt door zijn collega-vliegers blijft vooralsnog onbeantwoord.

### **Ravage op de grond**

Na de explosie van Smiths Typhoon stortten de wrakstukken van het toestel verspreid langs de Graafseweg neer. Terwijl het motorblok op de kruising met de Pijnappelstraat (thans Van Grobbendoncklaan) terechtkomt, raken andere brokstukken het huizenblok tussen de Esdoornstraat en Meidoornstraat. Er breekt een brand uit waarbij de adressen Graafseweg 145-159 in vlammen opgaan.

De bommen maken de verwoesting compleet. Zoals de piloten van het 439 Squadron melden, landt een deel van de duizendponders inderdaad in de buurt van het beoogde doel aan de Meidoornstraat. Het huizenblok zelf kruipt door het oog van de naald en wordt niet direct geraakt. In plaats daarvan komen de bommen iets verder noordoostwaarts in een nog onbebouwd deel van de Graafsewijk neer.

De overige bommen vallen in bewoond gebied en richten materiële schade aan, met vooral leed bij de inwoners en omstanders aan de Graafseweg, Abeelenstraat, Huisvrouwenstraat, Westenburgerweg, Muntelbolwerk en op het Lariksplein.

De kern van het rampgebied bevindt zich ter hoogte van de twee eerstgenoemde straten, waar de luchtaanval leidt tot tientallen doden en gewonden.<sup>30</sup>

<sup>29</sup> Erfgoed 's-Hertogenbosch, collectie 0048, inv.nr. 73.

<sup>30</sup> Van Bavel & van der Schoot 2022; Van Bavel et al. 2025, 7; Van Santvoort 2014; Van der Schoot & Van Bavel 2022; Erfgoed 's-Hertogenbosch, collectie 0048, inv.nr. 73.



Op het moment dat de bommen vallen, bevindt blokhoofd P. Hagemans zich met zijn collega's in het wachthuisje van de Luchtbeschermingsdienst op het Abeelenpleintje. Over de directe nasleep van de luchtaanval schrijft hij het volgende in zijn latere verslag:

*'Wij met onze blokploeg bevonden ons op dat oogenblik in ons blokhuisje, gelegen op het Abeelenpleintje, een 15 meter vanwaar de eerste bom viel. Wat er precies gebeurde is moeilijk te zeggen. Wij hoorden wel het suizend naar beneden komen van een vliegtuig, doch sloegen daar nog niet direct aandacht aan, daar de jagers dit wel meer doen, om een bepaald object te mitrilleren. Eensklaps zakte ons huisje, wat een oppervlakte had van 4 x 4 meter, in elkaar. Ik zag een hel schijnend licht, daarna niets meer dan steenkalk hoorde ik neerslaan. Alle planken van ons huisje lagen over ons heen en hierop sloegen de stukken stenen en dergelijke. Deze planken waar wij onder bedolven waren, hebben de meeste van ons gered.'*<sup>31</sup>

Na enige tijd krabbelen de mannen overeind en beseffen zij dat het om een bombardement gaat. De straat blijkt zwaar getroffen: meerdere huizen in de Abeelenstraat zijn verwoest en op de Graafseweg gaapt een diepe bomkrater. Hulpdiensten worden opgeroepen, maar de ravage is zo groot dat het moeilijk is te bepalen waar te beginnen. Het materiaal uit het blokhuisje is verloren gegaan. Een van de ploegleden, G. Jansen, komt om het leven. Vier anderen raken gewond, onder wie F. Schoor senior, die ondanks een lichte hersenschudding nog uren als EHBO'er doorwerkt.

*Afbeelding 8. De doelen van de luchtaanval en latere beschieting op 22 oktober 1944 zijn hier geprojecteerd op een luchtfoto die op 19 september 1944 door de RAF is genomen. Basis van de reconstructie zijn de Britse militaire archieven. Ook zijn de uit bronnen bekende bominslagen en de crashlocatie van de Hawker Typhoon jachtbommenwerper ingetekend. Bron: Kaart door M.P.H. van Venrooij op basis van Van Bavel et al., 2025, 7; T. van Santvoort 2014; Sortie 4/869, fotonummer 4040, via Erfgoed 's-Hertogenbosch.*

<sup>31</sup> Erfgoed 's-Hertogenbosch, collectie 0048, inv.nr. 73.



*'Nu kwam voor ons pas het eigenlijke opruimingswerk. Veel hierover te schrijven is niet van nood. De ellende die enkele bommen ten uitvoer kunnen brengen is niet te beschrijven. Met veel moeite gelukte het ons om de vele doodde en gewonde personen uit de puinhopen te halen, wat voor velen van ons een brok in de keel deed schieten, daar het bijna alleen personen waren, die wij s 'morgens en ook tegen het fatale uur nog vol levenslust hadden gezien en gesproken en nu eensklaps weggerukt uit het volle leven. Dat ons blok een tol van minstens 30 levens aan deze oorlog betaalde in de tijd van hoogstens 1 minuut, zal voor velen een bewijs zijn hoe intens gemeen een hedendaagse oorlog is.'*<sup>32</sup>

Afbeelding 9. Bomschade aan de politiepost op het Muntelbolwerk. Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0002042, Fotopersbureau Het Zuiden.

Afbeelding 10. Bomschade aan de politiepost aan de hoek van de Westenburgerweg. Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0003493, Fotopersbureau Het Zuiden.



Afbeelding 11. Bomschade aan de panden op de hoek van de Graafseweg en de Kronenburgerstraat. Bron: Van Gent 1989, 54.

Ook blokploeglid H. v. Galen behoort tot de slachtoffers. Tijdens de opruimwerkzaamheden ontstaat bovendien brand wanneer men op de Graafseweg een brandende kachel aantreft. Door gebrek aan bluswater dreigt het vuur zich snel uit te breiden. Uiteindelijk weet de brandweer met water uit de IJzeren Vrouw verdere verwoesting te voorkomen, al gaan zeven huizen verloren.<sup>33</sup>

32 Erfgoed 's-Hertogenbosch, collectie 0048, inv.nr. 73.

33 Hierbij gaat het om de woningen op het adres Graafseweg 145-159.

## Effect

Ondanks alle misère die het bombardement veroorzaakt, is het vanuit zuiver militair-tactisch oogpunt niet geheel zinloos. Hoewel het beoogde divisiehoofdkwartier door een fout coördinaat niet werd geraakt, heeft de aanval wel degelijk enig effect op deze commandopost. Om tien voor twaalf, het tijdstip waarop de duizendponders vielen, wordt plotsklaps de telefoonverbinding tussen de divisiestaf van de 712. Infanterie-Division en het LXXXVIII Armeekorps verbroken. Hiermee valt een belangrijk communicatiemiddel tussen generaal Neumann en zijn superieuren weg.<sup>34</sup> In de daaropvolgende uren verloopt het contact tamelijk stroperig. Een andere eenheid vangt via de radio een verontrustend bericht over de situatie bij 's-Hertogenbosch op, maar direct contact is er in eerste instantie niet. Generaal Reinhard, de bevelhebber van het LXXXVIII Armeekorps, maakt zich ongerust en vraagt om kwart voor twee 's middags via de radio om opheldering. Kort daarop volgt een update vanuit het Hinthamerpark. Hierin wordt bevestigd dat de Britten op meerdere plekken door de hoofdverdedigingslinie zijn gebroken en dat een bombardement in de nabijheid van hun hoofdkwartier heeft plaatsgevonden. Om verwarring te voorkomen, beveelt Reinhard later dat Neumanns staf voortaan halfuurlijkse updates stuurt. Als dat niet lukt via de telefoon, moet er per radio of telex contact worden gezocht. Hierdoor verbetert de situatie, maar het duurt echter nog tot kwart voor vijf voordat de telefoonlijnen zijn hersteld.<sup>35</sup>

## Intussen aan geallieerde zijde

Aangezien slechts een deel van de bommen het beoogde doel heeft getroffen, besluit men dat het divisiehoofdkwartier opnieuw moet worden aangepakt. Ditmaal wordt hiervoor een beroep gedaan op het beschikbare, grondgebonden geschut. De vermeende locatie van het hoofdkwartier wordt daarbij omgedoopt tot een zogeheten 'Yoke-target'. Dit betekent dat niet alleen de artillerieregimenten van 53rd Welsh Division dit doel op de korrel nemen, maar dat het ook wordt beschoten door alle beschikbare middelzware en zware geschutsstukken van de korpsartillerie.<sup>36</sup> De uiteindelijke orders hiervoor worden rond kwart over vier die middag gegeven.<sup>37</sup>

## Regen van granaten

Een opvallend detail aan dit schietbevel is dat het coördinaat dat aan de artilleristen wordt doorgegeven niet identiek is aan dat van de piloten. Het nieuwe doel ligt zo'n honderd meter verder naar het noordwesten, maar ook deze correctie is bij lange na niet voldoende om op het daadwerkelijke hoofdkwartier uit te komen. Aan dit bevel wordt echter gehoor gegeven en de beschikbare kanonnen beginnen de beschieting.<sup>38</sup> Even later regenen de granaten neer op de omgeving van de Graafseweg en Abeelenstraat, waar inmiddels de noodhulp in volle gang is. Ook blokhoofd Hagemans schrijft hierover in zijn rapport:

*'Nog zeer druk was men bezig met het opruimingswerk in de Abeelenstraat, waar nog een heel huisgezin van 15 man bedolven was toen eensklaps om 4 uur een geweldig artillerie vuur op ons reeds geteisterde blok werd afgeschoten (wij noemen het de fluiters), die nog verdere slachtoffers eischte. 3 personen van de technische noodhulp die aan het opruimingswerk deelnamen vonden hierbij den dood. Een eeresaluut aan hen, die voor hun plicht vielen. Ook ons blokploeglid v.d. Kallen kreeg scherven in beenen en handen.'*

*'Deze beschieting hield zoowat 10 minuten aan, en de ravage werd er nog groter door en ook de schrik. Toen dan ook om zoowat 5 uur wederom een salvo volgde, besloot de technische noodhulp een wacht achter te laten en dat de overige personen, blokploeg en bewoners zich naar veiliger oorden zouden begeven. Dit geschiedde zoodat omstreeks half zes ons blok 'Vinkenkampke 93' uitgestorven was.'*<sup>39</sup>

34 National Archives and Records Administration, RG242/T314/R1623.

35 National Archives and Records Administration, RG242/T314/R1623.

36 Moberg 2017, 129.

37 National Archives, WO171/979.

38 National Archives, WO171/979.

39 Erfgoed 's-Hertogenbosch, collectie 0048, inv.nr. 73.

Voor de tweede keer die dag leidt het bestoken van een onjuiste coördinaat tot slachtoffers onder de burgerbevolking. Zoals Hagemans schrijft, wordt zijn blok aan het eind van die middag geëvacueerd. De blokbewoners trekken naar de binnenstad, waar ze onder meer in de kelders van Hotel Central en Hotel Lohengrin de bevrijding afwachten.<sup>40</sup>

### **Verband beschieting Hinthamerpark?**

Na de luchtaanval op de omgeving van de Abeelenstraat zou het nog ruim anderhalve dag duren voordat het hoofdkwartier van de 712. Infanterie-Division wordt geneutraliseerd. Pas na een intensieve beschieting in de nacht van 23 op 24 oktober 1944 wordt besloten om de staf van generaal Neumann naar elders te laten uitwijken.<sup>41</sup> Het Hinthamerpark, waar zij dan al enkele weken verblijven, loopt hierbij zware averij op.



*Afbeeldingen 12 en 13.  
De schade aan de panden  
Abeelenstraat 3-15. Foto's:  
Erfgoed 's-Hertogenbosch,  
GAHt 0018026 (boven) en GAHt  
0018028 (onder), fotograaf  
mw. Horsten.*

---

<sup>40</sup> Erfgoed 's-Hertogenbosch, collectie 0048, inv.nr. 73.

<sup>41</sup> National Archives and Records Administration, RG242/T314/R1623.

Aangezien deze beschieting het doel bereikt dat eigenlijk voor het eerdere bombardement voorzien was, lijkt een verband tussen beide gebeurtenissen voor de hand te liggen. Als dat klopt, hadden de geallieerden zich intussen wel moeten realiseren dat de Duitse hospik hen een verkeerd coördinaat voor Neumanns commandopost had doorgegeven. Tussen de middag van 22 oktober en de avond van 23 oktober was er ruimschoots gelegenheid om het juiste coördinaat te achterhalen. Tijdens de eerste twee dagen van Operation Alan wordt een groot aantal Duitse krijgsgevangenen gemaakt. Hieronder bevinden zich diverse hooggeplaatste officieren van de 712. Infanterie-Division die ongetwijfeld op de hoogte waren van de juiste locatie van hun divisiehoofdkwartier.<sup>42</sup> Het staat vast dat zij vrijwel direct na hun gevangenne zijn ondervraagd, maar opvallend genoeg is er in de verslaglegging van die dagen tot op heden geen enkele indicatie gevonden die daadwerkelijk bewijst dat ze achter de juiste locatie van de staf van Neumann zijn gekomen.

Hierdoor lijkt het aantonen van een mogelijke relatie tussen beide gebeurtenissen op het eerste gezicht problematisch. Ondanks het gebrek aan bronnen uit de dagen van de slag lijkt een verband wel degelijk te hebben bestaan.



*Afbeelding 14. Major General Robert Knox Ross op het bordes van het stadhuis tijdens zijn bezoek aan 's-Hertogenbosch op 27 oktober 1945. V.l.n.r.: Bisschop Mutsaerts, generaal Ross, burgemeester Loeff. Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0006123, Fotopersbureau Het Zuiden.*

Op 27 oktober 1945 keert Major General Robert Knox Ross met een deel van de 53rd Welsh Division naar 's-Hertogenbosch terug om het eerste jubileum van de bevrijding te vieren. Tijdens dit bezoek zou hem gevraagd zijn waarom hij het Hinthamerpark zo zwaar onder vuur had genomen. Daarbij verklaarde Ross dat hiervoor twee redenen waren. Enerzijds diende dit granaatvuur inderdaad om het daar gevestigde divisiehoofdkwartier uit te schakelen. Anderzijds diende het om de aandacht af te leiden van de nachtelijke aanval die zijn divisie gelijktijdig langs de spoorlijn uitvoerde.<sup>43</sup>

## **Conclusie**

Het pleit lijkt beslecht: de Britten hebben met de beschieting op het Hinthamerpark een taak volbracht die na het bombardement op de omgeving van de Abeelenstraat onvervuld was gebleven. Dit uiteindelijke succes neemt echter niet weg dat een ogenschijnlijk klein detail, een foutief coördinaat voor een Duits hoofdkwartier, heeft geleid tot tientallen doden en gewonden onder de Bossche burgerbevolking. Het herinnert ons eraan dat de prijs van oorlog uiteindelijk vooral in mensenlevens wordt betaald.

<sup>42</sup> Van Venrooij 2019, 234-237; National Archives and Records Administration, RG242/T314/R1623.

<sup>43</sup> Van Gent 1989, 67.



*Afbeelding 15. Na de bevrijding keerden de bewoners van de Abeelenstraat terug. Op 31 augustus 1945 vierden ze voor het eerst in jaren weer Koninginnedag. De foto van het feestelijk gezelschap aan tafel geeft enkele cruciale personen in het artikel een gezicht. V.l.n.r. mw. Van de Corput, mw. Heesakkers, hr. Jansen, hr. Hagemans, hr. Filippinie, hr. Smits, mw. Gevers, mw. Horsten, hr. Horsten en hr. Van de Meerendonk. Hagemans was tijdens het bombardement blokhoofd van de plaatselijke luchtbeschermingsdienst en schreef het uitgebreide rapport dat in dit artikel is opgenomen. Mw. Horsten beschikte in 1944 over een camera en heeft kort na de ramp de ravage op de Abeelenstraat en Graafseweg op beeld vastgelegd. Foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch, GAHt 0051193, Fotopersbureau Het Zuiden.*

### **Naschrift**

Dit artikel is het resultaat van breder onderzoek naar de gevechtshandelingen rond 's-Hertogenbosch in oktober 1944. Dit onderzoek mondt uit in een boekpublicatie die naar verwachting verschijnt ter gelegenheid van het 85-jarig jubileum van de bevrijding.<sup>44</sup>

*Mike van Venrooij is als archeoloog en historisch vooronderzoeker werkzaam in de opsporing van ontplofbare oorlogsresten en de commerciële archeologie. Daarnaast heeft hij zich vanaf 2014 gespecialiseerd in de oorlog rondom 's-Hertogenbosch. Dit leidde in 2019 tot de publicatie van het boek 'Dorp in Oorlogstijd, Nuland 1940-1944' dat de oorlogsjaren in het gelijknamige dorp beschrijft. Sindsdien is hij bezig met een vervolg dat over de slag om 's-Hertogenbosch in 1944 zal gaan.*

<sup>44</sup> Aangezien het onderzoek nog niet is afgerond, kunnen nieuwe bronnen aanleiding geven tot aanpassing van inzichten. Eventuele correcties worden opgenomen in de eindpublicatie.

## Verantwoording

### Archieven

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch, Luchtbeschermingsdienst 's-Hertogenbosch, collectie 0048, inv.nr. 73.

National Archives and Records Administration, Washington, National Archives Collection of Foreign Records Seized, 1675–1958 (Record Group 242), Records of German Field Commands, Corps (Series T314), rol nr. 1623, 1625.

The National Archives, Londen, Air Ministry and successors: Operations Record Books, Squadrons (AIR 27), inv.nrs. 1879-15, 1879-16.

The National Archives, Londen, Air Ministry: Allied Expeditionary Air Force, later Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force (Air), and 2nd Tactical Air Force (AIR 37), inv. nr. 715.

The National Archives, Londen, War Office: Allied Expeditionary Force, North West Europe (WO 171), inv. nrs. 311, 315, 442, 554, 979, 1368.

### Literatuur

**BAVEL, H. VAN & SCHOOT, P. VAN DER**, 2021: 'De Abeelenstraat-ramp van 22 oktober 1944. De stad is nog een veel grotere ramp bespaard gebleven', in: *Bossche Kringen* 8 (4), pp. 11-17.

**BAVEL, H. VAN & SCHOOT, P. VAN DER**, 2022: 'De Abeelenstraat-ramp van 22 oktober 1944. Herdenking op 22 oktober 2022 plantsoen Abeelenstraat' ('s-Hertogenbosch).

**BAVEL, H. VAN, CORNET, T., SCHOOT, P. VAN DER & WOUDA, J.**, 2025: *Vergeten tragedie. De laatste oorlogsdagen in de Abeelenstraat en het Hinthamerpark, 22-24 oktober 1944* ('s-Hertogenbosch).

**DE BOSCHBOOM**, 1969: *De bevrijding van 's-Hertogenbosch. Oktober 1944* ('s-Hertogenbosch).

**GENT, L. VAN**, 1989: *October 1944. Den Bosch bevochten en bevrijd* ('s-Hertogenbosch).

**HAGEMANS, W.**, 2021: 'Bevrijdingsfeest was er niet voor nabestaanden ramp Vinkenkampke', in: *Bossche Kringen* 8 (5), pp. 15-18.

**MOBERG, S. H.**, 2017: *Gunfire! British artillery in the Second World War* (Barnsley).

**MONTGOMERY, B. L.**, 1944: '21 Army Group General Operational Situation and Directive M 532', online via [lbiblio.org](http://lbiblio.org) (geraadpleegd op 10 januari 2026).

**SCHOOT, P. VAN DER & BAVEL, H. VAN**, 2022: Oorlogsslachtoffers in 's-Hertogenbosch: Herdenking Abeelenstraat-ramp, online via [bhic.nl](http://bhic.nl) (geraadpleegd op 10 januari 2026).

**SANTVOORT, T. VAN**, 2014: *In d'n oorlog. De bevrijding van Den Bosch* ('s-Hertogenbosch).

**VENROOIJ, M. P. H. VAN**, 2019: *Dorp in oorlogstijd. Nuland 1940-1944* (Nuland).